

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ІМ. ПРОФ. М.П. КОВАЛЬСЬКОГО

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЛИНИ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО СТУДЕНТІВ ТА АСПІРАНТІВ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ. УКРАЇНА І СВІТ

*збірник матеріалів ІХ Регіональної конференції
для студентів та аспірантів, присвяченої 120-річчю
від дня народження Олександра Оглоблина
(м. Острог, 19 листопада 2019 року)*

Випуск ІХ

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2019

*Рекомендовано до друку радою факультету міжнародних відносин
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 4 від 20 листопада 2019 року)*

Редакційна колегія:

Мартинюк Назар (голова), **Поліщук Ірина** (заступник голови), **Ющук Тетяна** (відповідальний секретар), **Гаврилюк Денис**, **Годжал Світлана**, **Закотюк Назарій**, **Карманчиков Володимир**.

Наукова рада:

Атаманенко А.Є., доктор історичних наук, професор, директор НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара», декан факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»

Трофимович В.В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»

Близняк М.Б., кандидат історичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського, керівник Центру дослідження історії Волині Національного університету «Острозька академія»

А 43 **Актуальні питання історії та культури України. Україна і світ** : збірник матеріалів ІХ Регіональної конференції для студентів та аспірантів / ред. кол. : Мартинюк Н. (гол.), Поліщук І., Ющук Т. та ін. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2019. Вип. ІХ. 46 с.
DOI 10.25264/19.11.2019

До збірника включено матеріали ІХ Регіональної конференції для студентів та аспірантів «Актуальні питання історії та культури України. Україна і світ», присвяченої 120-річчю від дня народження Олександра Оглоблина (м. Острог, 19 листопада 2019 року). Усі статті присвячені актуальним питанням української історичної науки.

Редакція залишає за собою право скорочувати і редагувати рукописи. Рукописи не рецензуються і не повертаються. Думки, висвітлені в статтях, можуть не збігатися з точкою зору редакції. За точність викладеного матеріалу, фактів, імен, географічних назв та посилань несуть відповідальність автори публікацій.

УДК [94 : 008] (082)
ББК 63 (082)
А 43

**Олександр Петрович Оглоблин
(1899-1992)**

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Малафійчук Ірина

ГОСПОДАРСЬКИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ У XVIII СТОЛІТТІ	6
--	---

Шевчук Ілля

ЄЗУЇТСЬКІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ У XVIII СТОЛІТТІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ	10
---	----

Моргун Анастасія

ІНТЕГРОВАНИСТЬ ГАЛИЦЬКОГО ЖІНОЦТВА У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	14
---	----

Петрина Валентин

УЧАСТЬ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ У ПОРЯТУНКУ ЄВРЕЇВ НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941–1943)	18
--	----

Федорук Іванна

РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (1943–1945 РР.)	22
---	----

УКРАЇНА І СВІТ

Карина Тимофеева

ПРЕДСТАВНИЦТВО ДИРЕКТОРІЇ УНР НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ	27
---	----

Захарова Ольга

СТИХІЙНИЙ ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ НА ВОЛИНІ У 1943–1944 РР.	31
---	----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Богун Наталія

ТАКТИКА ТАТАРСЬКИХ НАБІГІВ В «ОПИСІ УКРАЇНИ» БОПЛАНА	36
--	----

Колощук Юлія

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ВОЛОДІНЬ КНЯЗІВ ЗАСЛАВСЬКИХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ	40
--	----

ДЛЯ НОТАТОК	45
-------------------	----

ПЕРЕДМОВА¹

Черговий випуск студентського наукового збірника було видано на основі матеріалів ІХ Регіональної конференції для студентів та аспірантів «Актуальні питання історії та культури України. Україна і світ», присвяченої 120-річчю від дня народження видатного українського історика Олександра Петровича Оглоблина (відбулася 19 листопада 2019 року в м. Острозі). Наукова імпреза традиційно організовується Науковим товариством студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

Студентсько-аспірантське наукове об'єднання було створене у 2000 році на гуманітарному факультеті Острозької академії за ініціативи тогочасного декана кандидата історичних наук, професора Віктора Володимировича Павлюка. Воно було назване іменем одного з найвидатніших вчених ХХ століття – Олександра Оглоблина.

Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992) був першим президентом, а згодом почесним президентом Українського Історичного Товариства, був причетний до видання міжнародного журналу «Український історик». Він – один із засновників і голова Українського генеалогічного та геральдичного товариства, засновник і голова історичної секції УВАН, а згодом президент та почесний президент Української Вільної Академії Наук у США, почесний президент Гарвардського українського наукового інституту та інших українських та неукраїнських наукових установ.

Доеміграційний період життя Олександра Оглоблина відзначається розробкою таких напрямків дослідження, як:

- 1) соціально-економічна історія України XVIII–XIX ст.;
- 2) джерелознавче дослідження видатної пам'ятки «Літопису Самовидця»;
- 3) історіографія історії України.

З 1943 року вчений перебуває в еміграції. Деякий час він проживав у Празі, Західній Німеччині, а з 1951 року і до кінця життя – у США.

Важливе місце в науковій творчості О. Оглоблина займають проблеми історії української церкви, історії культури. Не менше уваги істориком приділено темі політичної історії України.

Досягнення Олександра Петровича Оглоблина у царині науки, його наполеглива та систематична праця при дослідженні історії, уміння організувати джерельний матеріал – якості, які є чудовим зразком справжнього науковця для студентів та аспірантів Національного університету «Острозька академія». Саме тому ім'я Вченого завжди слугуватиме молодим науковцям як дороговказ і водночас модель для наслідування.

¹ У передмові використано матеріали із інформаційного флаєра Наукового товариства студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина (Острог, 2005).

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Малафійчук Ірина,

науковий керівник – Близняк Микола Богданович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 371.2(477.4)«17»:282

ГОСПОДАРСЬКИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ У XVIII СТОЛІТТІ

У статті зроблено спробу проаналізувати головні аспекти господарської та економічної діяльності Української Греко-католицької церкви на Волині у XVIII столітті. Окреслено характер земельних володінь, специфіку маєткових комплексів та шляхи отримання додаткового прибутку.

Ключові слова: Уніати, церква, монастир, Волинь, господарство, економічний розвиток.

In the paper we describe some of the peculiarities of the economic activity of the Union church in Volyn in the 18th century. The nature of land holdings, specifics of estates complexes and ways of obtaining additional profit are outlined.

Key words: Uniates, church, monastery, Volyn, economy, economic development.

З проголошенням незалежності України релігійна тематика починає відроджуватися. Господарська діяльність та економічна активність Греко-католицької церкви займає важливе місце в історії релігійного життя та економічного розвитку регіону.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі опрацьованих джерел та літератури дослідити основні чинники, які впливали на участь Української Греко-католицької церкви (надалі – УГКЦ) в економічному житті Волині у XVIII столітті.

Серед праць, присвячених проблемі, можна виділити роботи О. Крижанівського [6], А. Зінченка [4], В. Левицького [7], В. Андрієвського [1].

На Правобережній Україні впродовж XVIII ст. найбільші земельні володіння належали Римо-католицькій та Греко-католицькій церквам. Соціально-економічною основою посилення позицій Уніатської церкви стало зростання місцевого церковно-монастирського землеволодіння. Структурно воно складалося з латифундійних володінь уніатського єпископату, монастирських земель та земельних наділів парафіяльного духовенства. Латифундіальне землеволодіння єпископату формувалося переважно шляхом щедрих земельних надань Польської корони за рахунок частини обширних старостинських маєтків, 40 % яких розміщувались саме на Правобережжі.

Якщо у 1705 р. на території київського Полісся Уніатській митрополії належало 1 містечко і 19 сіл, то впродовж першої половини XVIII ст. її земельні володіння у цьому регіоні зросли більш ніж удвічі. У липні 1682 р. було секвестровано решту правобережних маєтків Києво-Печерського монастиря, загалом 5 містечок і 47 сіл, у яких налічувалось 5620 «димів». Землі Дерманського, Дубенського та інших правобережних монастирів король після 1708 року передав Луцькому єпископу Діонісію Жабокрицькому, й вони остаточно стали власністю уніатської митрополії. На Волині, впродовж 20–70-х років власністю митрополії стали майже десяток сіл і хуторів [8, с. 43–46].

Така тенденція до збільшення землеволодінь і маєтностей уніатського духовенства спостерігалася і в другій половині XVIII ст. Саме в цей час уніатський митрополит став найбільшим земельним власником серед духовних ієрархів Правобережжя. Його маєтки знаходилися в Центральній Київщині, на Поліссі і в Білорусі. На середину 70-х рр. XVIII ст. він був власником щонайменше 15 тисяч кріпосних селян [6, с. 32–33].

Всього ж напередодні поділів Польщі уніатському духовенству на теренах Правобережної України підлягали майже 22 тисячі кріпосних селян – 47 % від загальної кількості ревільських душ кріпаків [4, с. 99].

Серед правобережних монастирів траплялися земельні латифундисти, проте більшість з них були середніми та дрібними землевласниками. Частина монастирів узагалі не мала населених маєтків. Серед василіанських монастирів найбільшими землевласниками були Мелецький, Жидичинський, Дерманський, Дубнівський, Шаргородський, Почаївський (в унії з 1721 р.), Уманський. Кожен із них володів кількома сотнями чи навіть тисячами душ. Інші василіанські монастирі, про які в архівних джерелах збереглися відповідні дані мали від кількох десятків до кількох сотень кріпаків [2, с. 457]. Щодо основної маси правобережного духовенства, парафіяльних священиків, то вони здебільшого були дрібними безмаєтковими землевласниками. Парафіяльне духовенство обзавелося ланами та луками на початку XVIII ст., коли на обезлюднілих Поділлі та Київщині практикувалася займанщина, проте вже в 20–30-х роках місцеві поміщики стали фіксувати розміри церковних наділів. Розглянути володіння монастирів можна на прикладі Дубенського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря за інвентарями 1731 і 1745 рр. Відповідно до нього, монастирю належала солодовня та винниця, що давали 20 злотих прибутку на рік, а також осаджені підданими дубенські «пляци» на передмісті Юридика, вздовж вулиці Жидівської і від дзвіниці Іллінської церкви до валу. Всього на цій землі нараховувалося 20 господарств, монастирю належала частина передмістя під назвою Волька, на якій знаходився фільварок з 9 димами підданих і сад над ставом. До іншого монастирського фільварку на передмісті Вигнанка було прикріплено ще 11 димів [3, с. 178].

На розвиток господарства церковних маєтків значною мірою впливало співвідношення аграрного і промислового секторів, якість ґрунтів, наявність сировинних ресурсів, віддаленість від основних ринків збуту та місцева ринкова кон'юнктура. На характер церковних господарств впливали також їх забезпеченість робочою силою та динаміка соціальних негараздів.

Основою сільськогосподарського виробництва було вирощування традиційних зернових і технічних культур, займалось правобережне духовенство також садівництвом і ягідництвом [6, с. 42].

Невисокий рівень врожайності обумовлювався примітивною системою землеробства, постійною нестачею органічних добрив, технічною відсталістю сільськогосподарського реманенту.

Впродовж XVIII ст. місцева металургійна промисловість була не в змозі постачати в потрібній кількості дешевий залізний реманент. Як правило, хліб на церковних ланах, розташованих черезполосно з селянськими наділами, підлегли селяни збирали за допомогою власних знарядь праці.

Значна увага приділялася скотарству, оскільки примітивна система рільництва потребувала чималої кількості робочої худоби, тому в церковних господарствах, як і поміщицьких, основною тягловою силою були воли. Власники церковних маєтків тримали також чимало корів, кіз, домашньої птиці. Традиційно багато займалися церковні землевласники й бджільництвом, яке значною мірою було промисловим. Мед духовенство використовувало майже виключно для власних потреб і продавало тільки його залишки. Допоміжну роль у церковному господарстві відігравало ставкове та річкове рибальство, яке значною мірою мало товарний характер. Втягування церковних господарств у торгово-ринкові зв'язки вимагало збільшення виробництва товарного зерна та деяких інших сільськогосподарських продуктів, на які існував ринковий попит. Тому ще в другій половині XVII ст. власники церковних маєтків організовували фільварки, призначені саме для реалізації цієї потреби. Документи засвідчують існування фільварків в окремих церковних маєтках Волині ще на початку 80-х

років XVII ст. [6, с. 44]. Однак тодішнє значне обезлюднення Правобережжя та викликана ним нестача робочих рук аж до 30-40-х років XVIII ст. гальмували масову появу фільваркових господарств навіть на Волині та півночі Поділля. У церковних маєтках фільварок являв собою комплекс господарських будівель з тяглом і сільськогосподарським реманентом. Фільварок базувався на примусовій праці челядників та селян, тому мав свою адміністрацію, наділену не лише господарськими, а й судово-поліцейськими функціями. Основною фігурою у фільварковій адміністрації був керуючий (губернатор, диспозитор), який призначався здебільшого з чиншової шляхти. Він виконував обов'язки, чітко окреслені господарською інструкцією: відповідав за те, щоб селяни якісно зорали панське поле, вчасно провели сівбу, без втрат зібрали врожай, змолотили й провіяли зерно. Губернатор зобов'язувався також не допускати потрапи сходов селянською худобою, стежити за вчасним ремонтом фільваркових будівель.

На матеріалах магнатських господарств доведено, що найраніше і найбільше фільварків виникло на Волині. Даний висновок загалом підтверджується й матеріалами церковних маєтків, які належали Дерманському, Жидичинському, Тучинському, Мелецькому, Дубенському, Любарському, Барському, Заручаївському, Колодяжненському, Зимненському, Гошанському та ряду інших волинських монастирів. Існували вони і в митрополичих селах на Волині. До кінця XVIII ст. на Волині лише у володіннях Полонського та ще одного-двох монастирів не було організовано фільварків [6, с. 47].

У церковних господарствах Правобережжя впродовж XVIII ст. у все більших масштабах використовувалась наймана праця (постійна і сезонна).

Однак в умовах тодішньої напівнатуральної економіки духовенство, принаймні найбагатше, намагалася обходитись власною робочою силою і використовувало найману лише як допоміжну. Так, у Почаївському монастирі працювали свої медовари, пивовари, теслі, столяри, чоботарі, кравці, ковалі, типографники (друкарі), палітурники, свічкари, позолотники, іконописці тощо [1, с. 16].

Сільське господарство залишалося малопродуктивною галуззю церковної економіки, це стало причиною розвитку промислів, які базувалися на місцевій сировині і орієнтувались на ринковий попит. Відбувався подальший розвиток ремесла. Найпоширенішими ремеслами були кравецтво, шевство, ткацтво, сукноробство, ковальство, зброярство, ювелірна справа, бондарство, гончарство, кушнірство, цегельництво, теслярство, виробництво пороху, суднобудування. Посилилася спеціалізація ремесел.

У XVIII ст. найбільш поширеним промислом у церковних маєтках Правобережжя було гуральництво. Воно не вимагало значних матеріальних затрат, базувалося на місцевій сировині, не залежало від ринкової кон'юнктури. Тож не диво, що винниця, бровар і солодовня були невід'ємною частиною кожного церковного фільварку. Парафіяльне духовенство здебільшого не мало можливості займатись товарним гуральництвом і, в кращому випадку, з дозволу поміщиків курило горілку та ситило мед для власного споживання.

Власники церковних маєтків отримували великі прибутки з пропінатійної монополії, яку в 1766–1768 рр. увів польський сейм, і тому категорично заборонили своїм селянам купувати напої в інших шинках.

Досить інтенсивно розвивався в церковних маєтках борошномельний промисел, порівняно дешевий та дуже прибутковий. Більшість церковних млинів були водяними і стояли на ставках, річках і струмках.

У другій половині XVIII ст. окремі поміщики дозволяли причту обзаводитись власними млинами, але при цьому категорично забороняли молоти в них для селян. Побудувати млин і доглядати за ним міг, ясна річ, лише майстер-професіонал, тому духовенство здавало свої млини в оренду мірошникам, з якими укладало спеціальну угоду про умови експлуатації млина та поділ прибутків.

В окремих церковних господарствах Правобережжя було налагоджено також виробництво свічок, торгівля якими давала великі прибутки. На свічкове виробництво йшла місцева сировина: лій та бджолиний віск [10, с. 675].

У багатьох церковних маєтках розвивалися ткацький промисел і виробництво мішківини та ряднини, на які зростав попит у зв'язку з активізацією зернового ринку, причому цей промисел частково мав товарний характер [6, с. 53–54].

Займалась церква також книгодрукуванням, товарним виробництвом ікон, хрестиків, кіотів та інших предметів культу. Чимала і добре оснащена технічно друкарня працювала з середини 30-х років XVIII ст., зокрема, в Почаївському монастирі. За надрукованою у ній богословською, богослужбовою та церковно-історичною літературою здійснювалось викладання окремих предметів у Києво-Могилянській академії [5, с. 80].

Таким чином, УГКЦ, володіючи значним масивом церковних земель, на кінець XVIII ст. перетворилася на латифундійного землевласника. Переважало дрібне та середнє церковне землеволодіння, яке відрізнялося від поміщицького тим, що мало службовий, корпоративний характер.

Правобережна церква мала достатній сільськогосподарський та промисловий ресурси, щоб забезпечувати власні потреби. В церковному господарстві переважало дрібне кустарне виробництво, яке майже не виходило за рамки середньовічного ремесла. Навіть у єпископських та монастирських містечках промислове виробництво ще не піднялося до рівня мануфактури і зберігало цехову форму. Все ж окремі галузі церковної промисловості сприяли загальному економічному пожвавленню на Правобережній Україні та Волині, зокрема, розвитку там ринку і вільнонайманої праці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрієвський В.П. Про Почаївську лавру. Київ, 1960. 38 с.
2. АЮЗР. Ч. 1.: Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский. 1759–1771. 1864. 678 с.
3. Близняк М. Інвентар міських волок Дубенського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря 1755 р. *Острозька давнина*. Остріг, 2015. № 4. С. 177–192.
4. Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1984. № 1. С. 205–213.
5. Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. Київ, 1972. 144 с.
6. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). 1991. 127 с.
7. Левицький В. Торгово-економічна діяльність церкви на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Мандрівець*. 2008. № 5. С. 42–46.
8. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). Киев, 1961. 236 с.
9. Церковные свечи домашнего приготовления. *Киевская старина*. 1880. № 3. 675 с.

ЄЗУЇТСЬКІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ У XVIII СТОЛІТТІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Здійснено аналіз внеску у розвиток освіти єзуїтського ордену та навчальних закладів при ньому, досліджено систему навчання у єзуїтських навчальних закладах на території Правобережної України.

Ключові слова: єзуїти, Єзуїтський орден, Правобережжя, навчальні заклади.

The contribution to the development of the Jesuit Order's education and its educational institutions has been analyzed, the system of education in Jesuit educational establishments on the territory of Right-Bank Ukraine has been investigated.

Key words: the Jesuits, Jesuit Order, Right Bank, schools.

Єзуїтські школи (колегії, колегіуми) – навчальні заклади, які організовували і якими опікувалися члени ордену єзуїтів [2, с. 114–115]. Діяльність єзуїтів тривала з другої половини XVII ст. й аж до їх остаточної ліквідації у 1773 р. Орден єзуїтів протягом всіх цих часів був власником і управителем досить великої мережі освітніх закладів у Речі Посполитій. На українських землях діяло дуже багато навчальних установ, наприклад, у Острозі, Ярославі, Луцьку, Барі, Кам'янці-Подільському, Кросні, Барі, Вінниці, Красноставі, Самборі, Житомирі, Кременці та Станіславі. За рівнем навчального ступеня колегіуми поділялися на два типи: повні та неповні. Освітня програма повних навчальних закладів складалася з трьох ступенів:

- п'ятикласний курс гуманістичних наук або середньої школи;
- трирічний курс з викладання філософії;
- чотирирічний курс з теології.

Саму ж теологію викладали члени ордену та кандидати духовного сану, а ось світська молодь, яка не хотіла присвячувати своє життя духовній кар'єрі, обмежувалася програмою середньої школи та вивченням філософії [1, с. 471].

Неповні ж колегіуми являли собою середні школи без викладання філософії. Ці навчальні заклади давали типову гуманістичну освіту із семи вільних мистецтв – граматики, риторики, поезики, діалектики, геометрії, арифметики та музики. Навчальна програма складалася з п'яти класів:

- низького класу граматики, який розбивався на класи інфіми: граматики, синтаксису, риторики та поезики. Головним предметом середньої школи була латинська мова, яку в інфімі викладали тільки її елементарний курс, включно до навика складання речень, а також з азів грецької мови;

- другий клас граматики, який охоплював всю латинську граматику, але ще на полегшеному рівні. До того ж навички грецької мови також обмежувалися вмінням складати речення;

- третій клас – синтаксису – являв собою вивчення досконалої латинської мови та правил віршування, а володіння грецькою мало бути на рівні елементарної граматики. Підручником з латинської мови у єзуїтських колегіумів мав залишатися підручник єзуїта Еммануїля Альвареса "De Institutione Grammaticae Libri Tres", який був вперше виданий у 1572 р. та багато раз перевидаваний зі змінами впродовж наступних століть. Грецьку ж мову вивчали за підручником Гретцера. Для самого ж читання практикували твори Овідія, Вергілія, Цицерона, Езопа, Тіта Лівія, Федре та багато інших класичних авторів;

- клас поезики (poesis) – мав закласти знання властивостей мови та правил вимови. В колегіях часто проводилися регулярні й часті письмові завдання, досить часті читання стародав-

ніх авторів і виклади вступних засад риторики. Основою для цього став підручник Кіпріана Соареса "De arte rhetorica libri III" («Мистецтво риторики III»), який також неодноразово передавався в Речі Посполитій (відомо близько 35 польських перевидань);

- в останньому ж, п'ятому, класі середньої школи учні оволодівали досконалою вимовою і також мистецтвом поезії. Для цього вони вивчали твори Квінтіана, Цицерона, Гесіода, Гомера, Аристотеля, Фукідіда, Платона та інших [6, с. 56–57].

Велика роль також приділялася математичним знанням. Математичні вміння набувалися у початкових (граматичних) класах колегіумів. Найчастіше підручником слугувала "Epitome arithmeticae practicae" («Втілення практичної арифметики»), написана єзуїтом Криштофом Клавіусом. Також у XVII ст. використовувався підручник польських єзуїтів "Arithmetica practica in usum Scholarum" («Практичне використання арифметики в школах»). Вже у XVIII ст., коли збільшується кількість єзуїтських друкарень, для викладання математики використовувалися праці французів: Франціска де Шале "Cursus seu mundus mathematicus" та Андре Таке "Opera mathematica" (перевиданий польськими єзуїтами у 1745 р.).

Поширеними були практичні завдання у вигляді усних та письмових вправ, диспутів, власних письмових композицій, переказів та тренування пам'яті завдяки вивченню цілих уривків стародавніх авторів. До того ж раз на тиждень, у неділю, у всіх класах викладалися засади католицької релігії. Підручником ж слугував катехізис Петра Канізія. В кінці кожного навчального року проходили екзамени, за результатом яких учнів переводили до наступного класу.

Історію вивчали за допомогою підручників італійців Горація Турселіні, Яна Домініка Мусанті та француза Клавдія Буф'є. Також набував поширення підручник з п'яти томів французького єзуїта Максиміліана Дюфрена "Rudimenta Historica silve brevis facilisque Methodus juventutem orthodoxa notitia historica imbuendi" («Історичні елементи, будь то короткий і легкий метод для застосування історичних відомостей православної молоді»), який був перевиданий багато разів (Каліш, 1444, 1745, 1775, 1756; Брунсберг, 1743, 1742; Львів, 1745, 1746, 1775; Люблін, 1761) [5, с. 137].

У першій чверті XVIII ст. єзуїтське шкільництво почало оновлюватися, характеризувалося двома головними рисами: збільшення кількості освітніх установ та секуляризацією освітнього процесу. Найрадикальніших змін зазнало викладання історії та філософії. Історія, яка не була самостійним предметом – виокремилася як дисципліна на середину XVIII ст. Так, запровадження курсу історії у Польській провінції відбулося за допомогою листа провінціала Томаша Ліхтанського 30 червня 1743 р. Спочатку історія викладалася професорами риторики, а з 50-х років була введена окрема посада – професора історії, який також викладав географію. Також на початку XVIII ст. набув популярності підручник з історії "Flos regnorum seu compendiosa Poloniae orbisque totius description" («Квітка царств світу, вся Польща, або опис стисненого»), який був виданий польським єзуїтом Яном Древсом в Брунсберзі у 1706 р. А ось першим польським підручником з географії була праця Стефана Пузини "Quator orbis partium et praecipuorum in iis Regnorum ac Provinciarum brevis description" («Чотири частини світу, особливо в тих царств і провінцій. Короткий опис». Варшава, 1741). Автором ж найкращих підручників з історії та географії вважали польського єзуїта Кароля Вирвіча, які були видані французькою та польською мовами [3, с. 172–173].

До того ж змін зазнало викладання філософії. Повний курс філософії складався з предметів логіки, математики, фізики, метафізики й етикету, проте це відносилось тільки до повної бази. Повний курс філософії викладався не у всіх колегіумах. На момент ліквідації ордену у 1773 р. на території України повними колегіумами були лише Перемишльський, Ярославський та Луцький. Решта колегіумів залишалася неповними. У зв'язку з реформуванням у XVIII ст. було обмежено вузько філософську, особливо метафізичну, проблематику, натомість розширено викладанням експериментальних наук – астрономії та фізики. У 1730 р. було ухвалено включення експериментальних наук (philosophia amoenior) до курсу філософії та шкільних програм єзуїтських шкіл, генеральною конгресією ордену. Це слугувало найбільшим відступом від програми «Ratio Studiorum». Експериментальна фізика викладалася професорами філософії [8, с. 13].

Характерною рисою єзуїтської освіти вважають її космополітизм. Він являє собою відірваність від реалій народу чи країни. Цей принцип наднаціонального логічно витікав із «десантного закону» (завдань ордену) універсальної римо-католицької церкви й із всеєвропейської надетнічної доктрини «освіченого благочестя», санкціонованої Еразма Роттердамським. На практичному ж рівні, так званий «єзуїтський інтернаціоналізм» виявлявся в тому, що майже в кожному колегіумі професори були різних національностей. Їх регулярно переводили з країни в країни за наказом генерала ордену. У Польських та Литовських провінціях – лише іноземці виконували функції провінціалів, а також і у деяких випадках – ректорів шкіл (до 1610-х), далі склад шкільного керівництва ставав мішаним. Також цей універсалізм єзуїтської доктрини породив універсальну шкільну культуру, яка була поширена в різних країнах.

Не можна залишити і без уваги виховну методичку в колегіумах Товариства Ісуса. Основним стимулом навчання слугував принцип змагальності, який широко практикувався у різних формах. Прикладом може слугувати одна з форм перевірки знань. Наприклад, клас розбивався на дві «партії» – скажімо, «римлян» та «карфагенян», які мали конкурувати між собою у відповідях. Їх постійно пересаджували відповідно до рівня успішності. До того ж кращим присвоювали якісь почесні звання. Обов'язковою була практика самоконтролю, яка захоувала тих, хто підмічав помилку колег. Багато хто з сучасників підкреслювали вади духу суперництва, пишучи, що єзуїти навчали своїх учнів під страхом покарань, виховуючи рабів, а не вільних громадян. Хоча це тільки помічали інтелектуали. Для основної маси шляхетського стану та міського люду переваги єзуїтських навчальних закладів були вищими. Вони давали добру, а головне безкоштовну освіту [9, с. 496].

Єзуїтські вихованці поділялися на дві головні категорії – “*scholastici nostril*” (майбутні члени ордену) і “*scholastici externi*” (світські особи). У кількісному співвідношенні ці дві групи учнів були нерівнозначні. Перші завжди склалися з обмеженої кількості осіб. Скажімо, в Острозькому колегіумі у 1657–1658 н.р. було дев'ять “*scholastici nostril*”, які вивчали метафізику. Набагато численнішими були “*scholastici externi*”. Українські осередки ордену у довоєнний період мали від 100 до 330, а за наявності класів філософії і теології – взагалі 500-600 учнів [4, с. 75–76].

У кожному колегіумі також діяли свої бібліотеки. Цікавий факт, що жодна із них не збереглася цілісно як окреме зібрання. Також при багатьох навчальних закладах існували музичні бурси. Так при Ярославському, Луцькому та Львівському колегіумах ці бурси почали ще діяти у XVI – першій половині XVII ст. Що ж до XVIII ст., то музичні бурси діяли при Кросненському колегіумі (1706 р.), Перемишлі (з 1689 р.), Красноставі (1700 р.), Станіславі, Кременці (з 1720 р.), Житомирі (з 1766 р.), Вінниці, Овручі (з 1769 р.). Так, наприклад, музична бурса у Барському колегіумі, яка була відкрита у XVIII ст. налічувала близько 80 нотних рукописів [3, с. 174].

Також поширеними були шкільні театри при колегіумах. Зазвичай вони засновувалися при їх відкритті. Вистави ж ставилися переважно суто на релігійні та історичні теми морально-повчального змісту. Перші такі театри діяли з 1640 р. при Кросненському колегіумі. Також мали свої театри: Вінницький, Перемиський (від середини XVII ст.), Красноставській (від 1690 р.), Самбірський (від 1710 р.) та Станіславський колегіуми. Що ж до сценаріїв більшої частини театральних вистав, то вони майже не збереглися.

У XVIII ст. єзуїтський орден відкрив новий тип навчального закладу – “*collegium nobelium*” (рицарські школи). Вони були призначені для нащадків магнатерії та заможної шляхти. Цей тип закладу освіти був змодельований за аналогічними навчальними закладами для знаті у Західній Європі. Спершу такі рицарські школи (рицарські академії) виникли після Тридцятирічної війни в німецьких державах. Ці школи швидко набули популярності й в інших європейських країнах. На відміну від єзуїтських, рицарські школи були платними, але вони пропонували освітній рівень знань, що мав на меті підготовку майбутніх державних чиновників. Ця база знань включала в себе європейські мови (французьку та німецьку), політику, економічні науки, історію, юриспруденцію, військову та цивільну архітектуру, а також влас-

не «рицарські науки» – фехтування, їзду верхи, танець. Навчання в таких рицарських школах тривало в середньому 7-9 років. Вони залишалися незалежними від єзуїтських навчальних закладів зі своїм ректором та викладацьким складом [4, с. 67].

Так з семи рицарських шкіл у Речі Посполитій на українських землях діяли дві, які виникли на базі конвіктів для шляхти в Острозі та Львові. Ці конвікти, або інтернати для молоді, створювалися спочатку для дітей з незаможних родин. Так навчальний заклад в Острозі був відкритий Анною-Алоїзою Ходкевич у 1640 р. для 20 збіднілих шляхтичів. А вже у XVIII ст. він навчав близько 30 слухачів. У 1751 р. цей же конвікт було перетворено на рицарську школу, яка незалежала від Острозького колегіуму. Заклад мав свого ректора, студенти навчалися за окремою програмою та викладали в ньому також єзуїти іноземці [9, с. 498].

Багато відомих постатей викладали у єзуїтських колегіумах на українських землях у XVIII ст. Наприклад, до їх числа можна віднести Гжегожа Віцентія Пірамовича, Йозефа Кобланського, Яна Петра Лойка, Себастьяна Сераковського, Людвіка Гошовського, Томаша Серкержинського, Каспара Несецького та багато інших. Всі вони зробили свій внесок в розвиток єзуїтського ордену та навчальних закладів при ньому.

На момент ліквідації ордену єзуїтів у 1772 р. на українських землях повними, або колегіумами вищого типу, були: Ярославський, Перемишльський, Луцький. Решта ж колегіумів належала до неповних.

Упродовж XVI–XVIII ст. були засновані й діяли також колегії в містах: Луцьк (1608–1773), Острог (1626/27–1773), Кам'янець (1610–1648, 1700–1773), Вінниця (1630–1648, 1732–1773), Кросно (1631–1773), Овруч (1688–1733), Станіслав (нині м. Івано-Франківськ, 1716–1773), Житомир (1747–1773).

У XVIII ст. прослідковується загальне розширення мережі єзуїтських навчальних закладів у межах усієї Речі Посполитої: якщо на 1700 р. налічувалося 46 єзуїтських шкіл, то на 1750 р. їх було вже 66. Кількість працюючих в них викладачів зросла на 70 %. Щодо колегіумів то в період з 1700–1773 рр. зросла з 9 до 15, а їх професорський склад збільшився майже вдвічі – з 41 до 90.

Протягом багатьох років єзуїтські колегіуми давали знання багатьом верствам українського населення. Причиною ж їх ліквідації стала заборона ордену єзуїтів папою римським Климентом XIV від 21 липня 1773 р. Навчальні заклади товариства Ісуса, поза сумнівом, відіграли важливу роль у культурному житті ранньомодерної України. Будучи ланками цілісної системи, заснованої на гуманістичній моделі освіти, вони перетворилися на потужні ретранслятори в українському соціумі елементів античної спадщини та культурних здобутків Ренесансу і Бароко. Не менш важливим наслідком освітньої діяльності єзуїтів стало те, що вона спровокувала потужні якісні трансформації в українській культурі, внаслідок чого остання власне й набуває в XVII–XVIII ст. подвійного – православно-латинського обличчя. Тому, підводячи підсумки, можна впевнено сказати, що єзуїтські початкові заклади внесли свою лепту в розвиток освітньої справи Правобережної України у XVIII ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кіку В.А. Єзуїтські навчальні заклади. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. С. 471–479.
2. Кіку В.А. Єзуїтські школи. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2005. Т. 3. С. 114–115.
3. Мяскова Т.Є. З історії бібліотек та історичних колекцій. *Рукописи та книжкова спадщина України*. Київ, 2007. Вип. 11. С. 122–135.
4. Серяков С.О. Острозька єзуїтська школа в другій половині XVII ст. *Острозька давнина*. Остріг: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. Вип. 5. С. 67–84.
5. Ціборовська-Римарович І.О. Книгозбірня Острозького єзуїтського колегіуму: джерела про комплектацію бібліотечного фонду та їх інформаційна наповненість. *Острозька давнина*. Острог: Видавництво Національного «Острозька академія», 2013. Вип. 2. С. 115–121.
6. Шевченко Т.М. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. Львів: Свічадо, 2005. 340 с.
7. Шевченко Т.М. Острозький колегіум єзуїтів (1626–1648). *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 12. С. 85–88.
8. Яковенко Н.М. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. *Київська старовина*. Київ, 1997. № 1- 2. С. 11–27.
9. Яковенко Н.М. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія. *Історія української культури*. Київ, 2001. Т. 2. С. 493–452.

Моргун Анастасія,

науковий керівник – Смирнов Андрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 94(477.8):055.2

ІНТЕГРОВАНІСТЬ ГАЛИЦЬКОГО ЖІНОЦТВА У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Досліджено діяльність українського жіночого руху на Галичині в 1918–1939 рр. в суспільно-політичному житті краю, залученість галицького жіноцтва до будівництва національної ідеї як засадничої, а також вихід українських жіночих організацій на міжнародну арену.

Ключові слова: жіночі організації, Галичина, міжвоєнний період.

The article gives detailed analysis of the activity of the Ukrainian women's movement in Galicia in 1918–1939, in the social and political life of the region, the involvement of Galician women in building a national idea as a foundation, as well as the entry of Ukrainian women's organizations into the international arena.

Key words: women's organizations, Galicia, interwar period.

Процес політичних впроваджень в українському жіночому русі на Галичині розпочався, фактично, на першому Всеукраїнському жіночому з'їзді від 1921 р. Політичне становлення відбувалось у складних умовах міжвоєнної Польщі, в якій було надано юридичні права жінці, але в реаліях жіноцтво все ж продовжувало свою боротьбу.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі періодичних видань, дослідити суспільно-політичну діяльність жіночого руху на Галичині в міжвоєнний період.

На переломі 1980–1990-х рр. значним внеском у висвітлення історії становлення та розвитку жіночого руху в Україні, зокрема Західної, є праці М. Богачевської-Хомяк [1]. Аналіз проблеми емансипації жінок у суспільно-політичному русі Галичини й Північної Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. здійснила О. Маланчук-Рибак [6]. Значний вклад зробила М. Дядюк [4], коли у Львові 2011 року вийшла друком праця «Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю».

На з'їзді 1921 р. було зроблено заклик до активних дій проти відокремлення жінок від чоловіків у загальногромадській праці. Очільниця руху, Мілена Рудницька, закликала жінок активно долучатись до просвітніх, культурних, економічних та політичних партій, що не мають в своїх статутах гендерних обмежень. Це пов'язано з тим, що на її переконання, галичанки недостатньо усвідомлювали свої цілі та відзначалися повною аполітичністю.

До політичних змін спонукав міжнародний досвід українок, їхня співпраця у впливовій організації «Міжнародний жіночий союз» (МЖС). Зокрема, беручи участь у перших повоєнних конгресах МЖС у Римі (1923) та Парижі (1926), українки перейняли напрацювання західноєвропейського жіноцтва у таких питаннях, як принципи залучення до політичних партій та форми використання виборчого права.

У пресі активно обговорювався процес входження жінок до партійних структур. Так, часописи «Громадський вісник» (1922) та «Новий час» (1927) підкреслювали, що рішення щодо членства у партії має бути свідомим: кожна жінка мала б замислитися над тим, яка з партій більше відповідає її поглядам, вивчити історію і програму партії. Особливо підкреслювалось про роль українки, що вступає до партії на персональній основі, має виступати на захист суто жіночих інтересів як усередині цієї політичної організації, так і поза нею. Однак, для цього часу жіноча політична діяльність була поодиноким. Та жодне з тогочасних політичних угруповань ще не мало вироблених механізмів співпраці з жіночою організацією.

У свою чергу, «Союз Українок» (СУ) ухвалив низку важливих рішень політичного характеру. Товариство задекларувало себе організацією надпартійною, що об'єднує у своїх ла-

вах жінок різних політичних переконань і партійної належності. Визнавши індивідуальне членство єдиною можливою формою входження своїх членкинь у партійні структури, СУ категорично відмовився від практики створення при партіях окремих жіночих секцій. По суті, завдання організованого жіноцтва полягало в посиленні та поглибленні змісту своєї праці, зокрема й у виробленні механізмів політизації жіночого руху. Членкині СУ мали право належати до різних політичних партій, заснованих на національних засадах.

На землях Галичини в той час існувало декілька впливових партій:

1) створене в липні 1925 р. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що претендувало на роль загальнонаціонального представництва;

2) заснована 1926 р. Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП);

3) Українська соціал-демократична партія (УСДП), що діяла з 1928 р.;

4) від 1921 р. – Українська військова організація (УВО);

5) від 1929 р. – Організація Українських Націоналістів (ОУН).

У 1926 р. Народна організація українців м. Львова однією з перших дійшла переконання, що не зможе досягти своїх цілей без залучення українських жінок.

Упродовж 1926–1927 рр. провід СУ дискутував з лідерами різних партійних угруповань довкола питань політичного характеру, велося листування, тривали спільні наради з партійними діячами. Вже 10 червня 1926 р. на засіданні Головного відділу СУ було вирішено офіційно звернутися до національних партій, щоб з'ясувати їхню позицію щодо жіночих справ. Своє позитивне ставлення і готовність до співпраці виявили УНДО й УСРП. Так, обидві партії включили тези про повне визнання з жінками рівних прав до своїх програмних документів. Не дивлячись на цей крок, ще чимало позицій залишились незгодженими.

На вибір жіноцтва членства у тій чи іншій партії істотно впливали рішення самих партій щодо створення окремих жіночих секцій. Вже на початку 1920-х секретаріат Української радикальної партії зазначав, що в її середовищі відбувається «живущий партійний» рух сільського і місцевого жіноцтва – українки перестають вважати себе «окремим від мущин станом чи клясою» й долучаються до активної громадської праці, яку «вже давно повинні були започаткувати» [7, с. 2–3]. УНДО, аргументуючи жіночу політичну невідготовленість, відмовилося від такої практики. Попри чіткі директиви партії, а також постанови останнього з'їзду СУ, жіночі секції в деяких місцевостях усе ж були створені. Наприклад, така перша секція була утворена в Тернополі 1926 р., її очолила Б. Баран [4, с. 174].

Ситуація змінилася в 1938 році, коли на теренах Галичини постала трансформована з «Союзу Українок» нова організація – «Дружина княгині Ольги» (ДКО).

ДКО зарегламентувала себе як організація політичного типу з тезою про політичну самостійність. Так, 16 вересня 1938 р. М. Рудницька оголосила напрямки української політики в Польщі. До них входили справи національного об'єднання, міжнародна орієнтація та питання «українського чи територіального» патріотизму [4, с. 194].

Ця політична організація позитивно була прийнята за межами Галичини. Так, наприклад, представниці товариства «Мироносець» м. Чернівці, СУ-емігранток у Варшаві, СУ Канади та ін. Значну увагу приділила їй преса, на сторінках якої були опубліковані тези ДКО та представлено поіменне подання членів її Головної ради. Однак кожне видання сприймало цю новину по-різному: від позитивного до нейтрального [4, с. 197].

ДКО в своїй політичній діяльності так само, як і інші політичні угруповання, реагували на політичні події. Коли було висунуто питання Карпатської України, організація відреагувала маніфестацією, надіславши листа до нового уряду Закарпаття, організувала лекцію «Закарпатська Україна в минулому і сучасному», аби донести до загалу жінок значення самостійності «незвичайно важного клаптика української землі». В 1939 р. провід ДКО скликав віче, на якому було виголошено вимогу самостійної Карпатської України. До цього ж, акцентувалась увага і на проблемі колонізації та латинізації українських родин через змішані шлюби [4, с. 200].

У міжвоєнній Польщі вибори до сейму та сенату проходили в 1922, 1928, 1930, 1935 та 1938 рр. Відповідно до нового польського закону про вибори жінка не лише могла обирати послів до сейму (з 21 року) та сенату (з 25 років), а ще й бути обраною до сейму (з 25 років) та сенату (з 40 років) [8, с. 4].

Так, вже 21 березня 1922 р. на зібранні «Союзу Українок» йшлося про ставлення галичанок до виборів в сейм та сенат. Було прийнято резолюцію про те, що українки м. Львова підтримують рішення всіх українських політичних партій Східної Галичини. Як наслідок були бойкотовані вибори 1922 р. Аргументом виступив заклик не допомагати в розбудові чужої країни.

Напередодні виборів 1928 р. жіноцтво почало проводити активну передвиборчу роботу, що супроводжувалась пошуками порозуміння з політичними угрупованнями. Основна ж політична гонка розгорнулася між УНДО та УСРП, до якої був втягнутий і СУ. УНДО активно діяв на полі жіночого табору. Було випущено брошуру «Що треба українській жінці знати про вибори?». В ній також наголошувалось на важливості виборів березня 1928 р., бо чим більше буде обрано до нього представників, тим краще, адже тоді вони зможуть вибороти право на землю, рідну школу та інше [4, с. 205].

Провідні діячки руху закликали: «Всі як одна мусимо засвідчити своїми голосами, що розуміємо вагу хвилі і вміємо сповнити національний обов'язок» [2, с. 5]. Вибори 1928 р. розцінювались як перший політичний акт, в якому жінки зможуть виявити свою волю і здобути безпосередній вплив на суспільне життя.

Досить інтенсивно проходила передвиборча діяльність. Філії та гуртки СУ у співпраці з жінками-членами УНДО проводили спільні віча, на яких збиралось по 200-600 осіб, іноді збирались віча для чоловіків і жінок. До цих акцій були активно залучені О. Федак-Шепарович, М. Рудницька, С. Барановська, І. Чапельська та Корпачевська. Ними було видано звернення «Український народ», в якому був заклик взяти участь у виборах до польських органів влади 1928 р. та віддати голоси за «листу № 18» [3, с. 2].

Українців про результати виборів повідомили часописи. «Українська громада» опублікувала статтю «Українці в новім соймі і сенаті», де прописала, що від УНДО до парламенту серед українських послів (усього 23) 14 березня 1928 р. було обрано М. Рудницьку, серед senatorів (усього 9) – О. Кисилівську [4, с. 205]. Щодо наступних виборів, призначених на 16 та 25 листопада 1930 р. СУ як організація аполітична, за своїм статутом, не мала права створювати виборчий комітет. Тому у вересні 1930 р. таку структуру створила М. Рудницька, під назвою «Красивий жіночий комітет». Його створення значно полегшувало залучення жінок до виборчої праці. Оскільки матеріальні труднощі гальмували передвиборчу підготовку, а позбутися власного представництва у сеймі та сенаті не хотілось, за допомогою звернулися до жіноцтва Америки та Канади [4, с. 211].

На виборах 1930 р. СУ засудив партійну ворожнечу, та закликав до виборчого взаєморозуміння на «загальнонаціональній платформі трьох українських незалежницьких партій», тобто УНДО, УСРП, УСДП. Всі три партії виступили на виборах єдиним фронтом. Перемогу знов отримали М. Рудницька та О. Кисилівська, кандидатуру якої УНДО спочатку відмовився затверджувати. Такі дії були засуджені, а Кисилівську знову введено в списки до сенату. Але окрім цього, польський уряд не стояв осторонь від політичного процесу. Висунуту кандидатуру К. Малицької не було допущено через помилку у списках, де вона фігурувала як К. Малицька, що не збігалось з посвідченням особи, де вона була К. Малицькою [4, с. 213].

Загалом, у суспільстві О. Кисилівська та М. Рудницька користувалися великою популярністю та впливовістю. Здебільшого виступи Рудницької в сеймі були посвячені питанням українського шкільництва і освіти. В грудні 1931 р. висунула вимогу до Міністерства освіти зняти з Рогатинської та Дрогобицької закритих гімназій звинувачення в антидержавній діяльності.

Активна громадсько-політична діяльність та міжнародні зв'язки лідера жіночого руху сприяли тому, що Рудницька не один раз представляла Україну на міжнародних форумах Ліги Націй, Союзу Народів: питання про голодомор, яке було порушене вперше на Дев'ятому Конгресі нацменшин у Берні 16-17 вересня 1933 р. Після 76-ої сесії Ради Ліги Націй, Рудницька разом із З. Пеленським передали меморандум до головуючого Ліги Націй – прем'єр-міністрові Норвегії Й.-Л. Монвінкелю. Меморандум підтримав також А. Шептицький, окрім нього була підтримка від українських еміграційних комітетів з Європи та Америки в спільній акції протесту проти штучного голодомору [9, с. 547–548].

Олена Кисилівська, як сенатор, виступала з промовами щодо шкільництва та суспільної опіки. Об'їздила велику кількість економічно занедбаних регіонів, зокрема Гуцульщину, Покуття, Волинь і Лемківщину. Вимагала допомоги голодуючим українським селянам, наприклад, Гуцульщини та Полісся, підкреслюючи їх важке становище, яке ускладнювалось повеннями та вирубуванням лісів. Не обійшли її уваги і релігійні питання, зокрема, переслідування православ'я на Волині та Лемківщині, у тому числі закриття та руйнування церков. Вказувала на дискримінації греко-католицької релігії на галицьких землях [4, с. 235–237].

Вибори 1935 р. були досить не легкими для жіноцтва через закон про нову виборчу ординацію від 11 липня 1935 р. На основі нового виборчого законодавства (1935 р.) товариство отримало право надсилати своїх делегаток до виборчих колегій – по п'ять осіб на кожен виборчий округ, який охоплював понад 75 тисяч міського населення. На засіданні Головного відділу товариства від 29 липня 1935 р. цей закон та політична ситуація були оцінені як несприятливі для організованого жіноцтва. Запроваджені виборчі колегії не давали змоги українській громадськості виставляти свої кандидатури. Мілена Рудницька передбачала, що в окружних колегіях «число жінок буде зникаюче, або зовсім їх не буде» [4, с. 214]. Згодом преса оприлюднила прізвища делегаток від СУ на окружні збори. Вже 14 серпня в усіх виборчих округах Польщі відбулися збори окружних виборчих комісій, де визначалися кандидати послів, жодна з зазначених жіночих кандидатур не пройшла. А за результатами виборів 1935 р. до сейму та сенату не було обрано жодної жінки [4, с. 220].

На виборах 1938 р. СУ передвиборчої акції не проводив взагалі. Щодо ДКО, то згідно виборчої ординації 1935 р., українське населення позбавлене права самостійно висувати кандидатуру. Головна рада прийняла рішення, що з огляду на дискримінаційну політику жіноцтво не має змоги брати участь у виборах до сейму і сенату [5, с. 11].

Отже, оперуючи наданим виборчим правом, жіноцтво намагалось максимально посилити свій вплив на суспільне життя. Оскільки вони брали участь не лише у виборах до польського парламенту, а й до громадських і міських рад. Наприклад, в травні 1939 р. до Об'єднавчого комітету м. Львова ввійшли діячки ДКО М. Рудницька, К. Малицька, О. Федак-Шепарович, а також представниці жіночої секції УНДО Є. Макарушка, С. Фіголь та інші [5, с. 11].

Звичайно, така активність жіноцтва не могла здобути схвалення всього суспільства. В цей час були поширені праці Е. Козака, відомого як «Комар» карикатуриста, який в сатиричній формі зображував діяльність жіноцтва [4, с. 161]. Однак, провідні організації цього часу зуміли знайти визнання в міжнародній спільноті, з якою активно проводилась співпраця.

Список використаних джерел та літератури:

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939. Київ: Либідь, 1995. 424 с.
2. Відозва. *Жіноча доля*. 1928. 1 бер. Ч. 5. С. 5.
3. Діло. 1928. 2 лют. Ч. 24. С. 2.
4. Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів: Астролябія, 2011. 368 с.
5. Жіноцтво і вибори. *Світ українки*. 1938. Ч. 1. С. 11.
6. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Чернівці: Книги ХХІ, 2006. 500 с.
7. Наше жіноцтво і партійна політика. *Громадський голос*. 1923. 21 квіт. Ч. 11. С. 2–3.
8. Новий час. 1928. 13 лют. Ч. 20. С. 4.
9. Рудницька М. Статті. Листи. Документи: Збірник документів і матеріалів / упор. М. Дядюк. Львів, 1998. 844 с.

Петрина Валентин,

науковий керівник – Смирнов Андрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 94(477)«1941/1943»(=411.16)

УЧАСТЬ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ У ПОРЯТУНКУ ЄВРЕЇВ НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941–1943)

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з участю місцевого українського населення в порятунку євреїв – жертв нацистського окупаційного режиму (1941–1943 рр.).

Ключові слова: райхскомісаріат, євреї, Україна, геноцид, нацизм.

The article deals with the problems associated with the participation of the local Ukrainian population in the rescue of Jews – victims of the Nazi occupation regime (1941–1943).

Key words: Reich Commissariat, Jews, Ukraine, genocide, Nazism.

Політика нацистського геноциду, що проводилась у Європі та на території всіх окупованих вермахтом республік СРСР, є концентрованим вираженням антигуманних цінностей тоталітарної ідеології, що поставила за мету повне знищення етносу, оголошеного колективним расовим та політичним противником режиму. Керівництво нацистської Німеччини, почавши найбільший в історії людства терор, прагнуло приєднати до антисемітських дій і населення загарбаних територій. Україна не стала винятком. Населення, яке нещодавно пережило голод 1932–1933 рр. та соціальні експерименти радянської правлячої верхівки, на думку німецької влади, мало вивільнити свою енергію в антиєврейське русло. Таким чином, українці мали б стати знаряддям для винищення єврейського населення. Проте, за невеликим винятком, нацистам не вдалось використати місцеве населення для підтримки цього терору. Всупереч теоретикам нацистської ідеології українці виявились неготовими до вчинення та сприйняття винищення цілої спільноти людей лише через те, що вони євреї. Велика частина місцевого населення намагалась допомогти жертвам агресії, взявши участь у різних способах їхнього порятунку.

На сучасному етапі історіографії це питання представлено в основному працями Ф. Левітаса [6] та Ж. Ковби [4]. Відомі також різні наукові публікації, предметом яких визначено проблематику реакції місцевого населення на антисемітські плани нацистів. Велике значення для прояснення цього питання відіграли праці С. Єлісаветського [3] та І. Щупака [7]. Матеріали, що лягли в основу їхніх досліджень доводять непоодинокую участь місцевого населення у порятунку євреїв.

Відповідно до зазначених обставин, завданням даної роботи є дослідження проблеми участі українців у порятунку єврейського населення, доведення того факту, що, незважаючи на жорстокий нацистський окупаційний режим, місцеве населення, більшість якого становили українці, взяло участь у порятунку жертв режиму.

Під терміном «геноцид» розуміються дії, вчинені з наміром повного або часткового знищення будь-якої національної, расової чи релігійної групи. Щодо українців також проводилась політика геноциду. Проте лише щодо євреїв проводились заходи тотального геноциду. Усі виявлені євреї та особи, що мали кровну близьку спорідненість, підлягали фізичній ліквідації, а напередодні проведення акцій знищення користувались особливим політико-правовим статусом, відмінним від інших категорій населення. Під терміном «місцеве населення» розуміються представники всіх національностей, які мешкали на окупованій території [2, с. 76].

Починаючи аналіз даної проблеми варто враховувати, що розроблення планів по масовій «чистці» євреїв належало не населенню окупованих країн, а, безпосередньо, керівництву

Третього Рейху. Місцеве населення, фактично, ставилось перед фактом застосування репресій. Каральні органи Німеччини в Україні, на відміну від європейських країн, не приховували проведення акцій «розв'язання єврейського питання».

Масові вбивства євреїв нацистами розпочалися у східноєвропейських містах, таких як Житомир. Із понад двох мільйонів євреїв, які загинули в Прибалтиці, Україні та Білорусії, переважна більшість була розстріляна. Їх не вивозили кудись далеко, вони загинули в своїх рідних містах або поблизу них. Часто сусіди, шкільні товариші та колеги спостерігали, як євреїв їхнього міста виводили до місць убивства. У цьому процесі нацистських убивств не було нічого безособового, на противагу газовим камерам заводського типу в Аушвіц-Біркенау. У невеличких українських містечках та селах питання про мотиви злочинців, байдужість чи мовчанку спостерігачів та пережите жертвами набувають особливо глибокого соціально-психологічного змісту. Більш того, вбивства людей, що відбувалися в частинах колишніх СРСР, мають багато спільного з іншими історичними фактами геноциду, які мали місце у світі. Таким чином, глибоке вивчення того, як масове вбивство відбувалося тут, відкриває для нас багато нового про безпрецедентні риси Голокосту, а також проливає світло на інші випадки геноциду [5, с. 94].

Пропаганда нацистської Німеччини переконувала місцеве населення окупованих територій УРСР, що репресії стосуються лише расових та політичних ворогів режиму, а також осіб, що відкрито виступали проти встановленого «нового порядку».

Твердження про рівноправність стосунків українців з нацистами позбавлені реального підґрунтя. Провідним елементом політичного курсу Німеччини був догмат вищості арійської раси. Тому стверджувати, що нацисти винищували лише євреїв невірно. Від застосування німецької розправи жоден не був застрахований. Єврейському населенню довелося стати першою, проте, не останньою жертвою німецької машини вбивств. Незважаючи на «людяність» міністра окупованих територій Східної Європи А. Розенберга у відношенні до українців, вона не відіграла значної ролі, оскільки, реальна влада на цих територіях належала Г. Герінгу та Е. Коху.

Аналізуючи проблему можливості та готовності місцевого населення допомогти євреям, слід враховувати обставини, що стосуються місця й часу проведення антисемітських акцій нацистів. Влітку і ранньою осінню люди не знали, або не вірили в небачені звірства німців. Навіть у Києві люди вірили у «переселення» євреїв.

Влітку і восени 1941 року розстріли здійснювались без усіякої видимої на те підготовки. Каральна команда, прибувши до певного населеного пункту, використавши місцеві поліцейські підрозділи, здійснювала акцію знищення за день-два. Блискавичні удари мобільних бригад поліції безпеки майже завжди досягали своєї мети. Вже після цього починався доволі тривалий процес виявлення, арештів і концентрації тих, хто лишився живим.

Часто для місцевого населення дії карателів викликали справжній психологічний шок і жах. Але у наступний період окупації ці події вже втратили «новизну». Люди пересвідчилися в злочинній сутності «нового порядку». Отже, ступінь готовності надання допомоги жертвам нацистів з часом підвищувався [1, с. 131–132].

Варто визначити те, які дії місцевого населення можуть бути визнані як порятунком. Дослідник цієї проблеми О. Гончаренко дає таке визначення: «це будь-які некорисливі, вольові дії фізичних осіб, спрямовані на збереження життя приреченої до знищення людини, різні форми допомоги, юридичним наслідком і результатом яких виступав конфлікт із правовими нормами, що регулювали порядок «остаточного розв'язання» [1, с. 133]. Надана допомога дуже часто не лише продовжувала фізичне існування євреїв, а й надавала їм реальний шанс на збереження життя. Звісно, така допомога не завжди закінчувалась успішно як для жертви, так і для його рятівника.

У першу чергу, участь в порятунку євреїв брали їхні родичі українського походження. У багатьох випадках майбутнє євреїв залежало від позиції їхніх родичів, які мали іншу етнічну приналежність. В інших випадках, незважаючи на допомогу родичів, євреям не вдавалося врятуватись. Так, житель м. Чорнобиль, після масових розстрілів євреїв, намагався врятувати свою дружину, яка була родичкою Л. Кагановича. Він переховував її у знайомих, відвозив у ліс. Проте взимку 1941 р. дружина, яка відморозила ноги, змушена була повернутись додо-

му. Через кілька хвилин після її появи у будинку з'явився поліцейський, який незважаючи на прохання чоловіка залишити дружину, все ж заарештував її. Не маючи сили йти, вона повзла по вулиці, а поліцейський у присутності дітей підганяв її ударами приклада гвинтівки. На початку грудня 1941 р. вона разом з іншими заарештованими 45-ма євреями була розстріляна. Проти знищення своїх родичів єврейського походження протестували й представники місцевого цивільного населення. Вони намагалися довести їх українське походження, і в окремих випадках це вдавалося.

Не всі випадки наданої допомоги закінчувалися трагічно. Доволі часто співучасть рідних людей та найближчого соціального оточення приводила до офіційної легалізації, а відтак і збереження життя. Так, під час розстрілу євреїв у с. Пятигори, один із чоловіків використав усі можливі засоби для доведення українського походження дружини. Навіть при тому, що поліцаї відібрали паспорт, в якому вказувалась її національність, він зумів довести протилежне. Кілька мешканців сусідніх сіл Слобода та Дзвіняче дали свідчення, що помилково заарештована є україночку. Свою роль відіграли й поліцаї. Щоправда, кримінальна справа замовчує, на яких підставах чи за котру суму коштів вони погодилися «не помітити» паспортні дані. Як результат, людину вдалося врятувати [2, с. 77].

У порятунку євреїв взяла участь також частина поліцаїв, котрі не бажали брати участі в каральних акціях окупантів та за найменшої можливості уникали виконання наказів. Очевидець акції знищення євреїв у м. Яготині розповів слідству про побиття заступником начальника районної поліції рядового поліцає, який відмовлявся стріляти в людей.

Випадки безкорисливої участі останніх у порятунку євреїв не були поодинокими. Одному з мешканців м. Білої Церкви, як єврею, довелося переховуватися від переслідувань нацистів. Зумівши легалізуватися, він працював на Денихівському цукровому заводі в Тетіївському районі. У березні 1943 р. його викрили як єврея, заарештували й відправили до поліції безпеки та СД гебітскомісаріату «Біла Церква». Дізнавшись про його кваліфікацію, гітлерівці використали чоловіка на різних будівельних роботах. Шанс на збереження життя надав йому український поліцай. «Цим бетонуванням я займався місяців два, приблизно липень і серпень 1943 р. Коли моя робота закінчувалась, один поліцай попередив, що мене після закінчення роботи розстріляють. У зв'язку з цим я здійснив втечу з двору гестапо і таким чином уникнув розстрілу», – вже після війни розповів врятований [цит. за: 1, с. 140]. Варто зауважити, що в кримінальній справі відсутнє прізвище рятівника. Слідчий не звернув жодної уваги на цей сюжет, намагаючись викрити злочинну діяльність осіб, котрі перебували на службі в поліції безпеки й СД як «агенти» та співробітники цього відомства [1, с. 139-140].

Отже, можна зробити висновок, що, незважаючи на екстремальні умови окупаційного режиму, зазнаючи геноциду, український народ, за винятком певної групи колаборантів, не став сліпим зняряддям у руках нацистів. Поряд із неспростовними фактами участі деяких українців, росіян, білорусів у реалізації планів гітлерівського керівництва частина громадян рятувала співвітчизників.

В порятунку євреїв брали участь представники всіх соціальних груп тогочасного українського суспільства. Допомога місцевого населення жертвам режиму не мала під собою чіткої політичної основи й містила у собі ознаки загальнолюдської моралі, спрямовуючись не на носіїв певної ідеології, а на звичайних людей. Аналіз виявлених фактів неорганізованих форм спротиву політиці нацистського геноциду та відповідної участі в цьому процесі представників місцевого населення дозволяє кваліфікувати ці дії як окремий вид громадянського опору, спрямований на збереження основ і принципів загальнолюдської моралі.

Незважаючи на великий суспільний інтерес та громадське й моральне значення проблеми рятування євреїв під час Другої світової війни, цей феномен є одним із найменш досліджених аспектів історії Голокосту. Це стосується, зокрема, виявлення та уточнення фактів про кількість рятівників у різних країнах та в Україні, про чисельність євреїв, врятованих від нацистського геноциду тощо. Недостатньо дослідженим залишається ставлення місцевого населення до рятівників євреїв та інші аспекти проблеми. Очевидною є актуальність створення роботи про українських рятівників євреїв узагальнюючого характеру, що матиме і наукове, і суспільне значення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гончаренко О.М. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 1.
2. Гончаренко О.М. Політика нацистського геноциду і участь місцевого населення Київщини у порятунку євреїв. *Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 23-24 черв., 2005 р.* С. 73–83.
3. Єлісавецький С.Я., Левітас Ф.Л. Катастрофа і Опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. Київ, 1999. 423 с.
4. Ковба Ж.М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Видання третє, виправлене і доповнене. Київ, 2009. 296 с.
5. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ, 2010. 368 с.
6. Левітас Ф.Л. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ, 1997. 272 с.
7. Шупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2017. Вип. 27.

Федорук Іванна,

науковий керівник – Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор

УДК 94(477)«1943/1945»:355

РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (1943–1945 РР.)

У статті розглянуто проблему становлення, розвитку та діяльності органів розвідки руху українських націоналістів. Робиться спроба розкрити роль і місце спеціальних підрозділів у реалізації стратегії й тактики руху українських націоналістів, форми та методи їхньої розвідувальної, контррозвідувальної діяльності та підготовки й виховання кадрів спецпідрозділів ОУН та УПА.

Ключові слова: розвідка, український повстанський рух, УПА, спецслужби.

The author examines the problem of formation, development and activity of the intelligence organs of the movement of Ukrainian nationalists. I made an attempt to reveal the role and place of special units in the implementation of the strategy and tactics of the movement of Ukrainian nationalists, the forms and methods of their intelligence, counter-intelligence activities, and the training and education of the personnel of the special forces of the OUN and the UPA.

Key words: intelligence, the Ukrainian Liberation Movement, UPA, intelligence agencies.

Майбутнє нашої держави значною мірою залежатиме від того, як сучасне суспільство знає і сприймає минуле. В сучасних умовах державотворення в Україні, у процесі формування історичної свідомості важливе значення має об'єктивне висвітлення минулого, неупереджене ставлення до історичних подій і фактів, діяльності тих чи інших політичних партій й організацій, державних, громадських та військових діячів. Наукове дослідження минулого розвідки та контррозвідки Організації українських націоналістів (ОУН) надає додаткові можливості для поглибленого вивчення державно-правової та військово-політичної історії.

Вагомий внесок у розробку проблеми розвідки УПА зробили Д. Веденєєв і Г. Биструхін. У центрі уваги авторів – комплекс проблем творення та функціонування різних форм підрозділів розвідки і контррозвідки руху українських націоналістів як одного з історичних типів національних спецслужб. Вивчення історіографії свідчить про те, що військово-розвідувальна діяльність УПА ще не отримала належного висвітлення у працях сучасних дослідників історії України.

Метою статті є висвітлення розвідувальної діяльності УПА в 1943–1945 рр.

Протягом 1942 р. відбулося декілька військових конференцій Проводу ОУН (б). Так, учасники жовтневої конференції переглянули існуючу концепцію відмови від збройної боротьби проти нацистських окупантів й висловилися за доцільність творення власних партизанських і регулярних військових формувань під загальною назвою «Військові відділи ОУН (Самостійників-державників)». Одночасно було сформовано робочу групу для розробки військових статутів та інструкцій [1, с. 234].

В інструкції розбудови української армії, що з'явилася на початку грудня 1942 р., було розглянуто низку питань щодо місця спеціальних структур у розгортанні бойових дій за відновлення Української держави («Організація внутрішньої безпеки», «Безпека у командуванні армією», «Розвідка і контррозвідка»). На командування Українських збройних сил покладалась організація органів розвідки та контррозвідки при всіх територіальних військових угрупованнях, а також Служба безпеки й жандармерія [7, с. 510].

У січні 1943 р. керівництво ОУН (б) ухвалило остаточне рішення про планову організацію підпільної армії на Поліссі на просторах між Брестом і Гомелем [8, с. 17].

У листопаді 1943 р. Військовий штаб військової референтури Головного Проводу ОУН (б) стає Головним Військовим Штабом (ГВШ) УПА. У його складі запроваджується ІІ-й (розвідувальний) відділ. На нього, як на провідний керівний орган розвідувальної справи, покладається «зосередження, розпрацювання і використання усього розвідочного і контррозвідувального матеріалу» [6, с. 218].

Документи УПА, що збереглися, засвідчують серйозну увагу, яку їй командування приділяло організації розвідки. Згідно матеріалів «Основи тактики партизанських та боївкарських відділів», виданих 1948 р. у серії «Ратник» з метою узагальнення та застосування попереднього досвіду «лісової армії», «тактика партизанських та боївкарських відділів – це вміння якнайкраще використати всі можливості (зброя, теренові умовини, пора дня, населення, воєнні хитрощі) для найуспішнішого переведення завдання при якнайбільших втратах ворога і якнайменше своїх» [3, с. 385]. Винахідливість, конспірація, воєнна хитрість, йшлося в документі, – це важливі чинники, що дозволяють компенсувати перевагу противника.

Імовірно, що більшість куренів УПА мали певний апарат польової розвідки. На спеціального старшину покладалося визначення завдань, сил і засобів розвідки, узагальнення інформації про супротивника. Певно, до компетенції офіцерів-розвідників входило налагодження збору інформації всіма основними засобами, що були у розпорядженні «лісової армії» – польова, технічна, агентурна розвідка.

Польову розвідку здійснювали штатні розвідувальні підрозділи (діяли в пішому, рідше – кінному порядку), окремі розвідники та лінійні підрозділи УПА. У ньому пропонувалося в складі сотні сформувати «чоту розвідників з вибраних з сотні людей, котрі мають розвідчий хист. Ці люди мають бути отчайдушні, з добрим слухом та фізично крепкі і для справи посвячені» [6, с. 552].

Розрізнялися польова розвідка та агентурна. Основними способами першої були: спостереження, розвідка боєм, допит військовополонених. Інструкція ГК УПА у справі полонених від 5 серпня 1944 р. зобов'язувала вояків «перев'язати поранених, дати їсти, провести переслуховування» бранців та передати їх для подальшого допиту «організаційним властям» [4, с. 617–618]. Траплялися випадки застосування примітивних технічних засобів розвідки. Про підслуховування повстанцями радіотелефонних переговорів, наприклад, повідомлялося у документах польських силових структур (1945 р.).

Широка підтримка УПА місцевим населенням дозволяла повстанцям використовувати можливості агентурної розвідки. Старшини-розвідники утворювали інформаційну мережу серед місцевого населення. Для ведення агентурної розвідки залучалися різні верстви населення. Серед інформаторів було чимало жінок, молоді. В одному з наказів ВО «Турів» (УПА-«Північ») від 20 вересня 1943 р. йшлося про потребу активізації навчально-виховної роботи з молоддю в інтересах сприяння повстанській боротьбі, і в тому числі – її розвідувальному забезпеченню [5, с. 101–102].

Потреби надійного розвідувального забезпечення бойових дій зумовлювали заходи з відповідної підготовки особового складу. За навчальною програмою «піших розвідників сотень» 10 годин відводилося на пояснення загальних понять організації розвідки, 10 – на організацію агентурної розвідки серед населення, 30 – на студювання дій рою (відділення) та чоти у розвідці. При вишколі кандидатів на старшин на опанування мистецтвом спеціальних заходів відводилося 14 годин. З них 4 – на закордонну розвідку, 4 – на контррозвідку, стільки ж – на засвоєння методів пильності і конспірації, по годині – на військово-польову жандармерію й судову справу.

Вищі органи управління УПА, виходячи з потреб інформаційного забезпечення бойової практики, встановлювали для штабів з'єднань уніфіковану схему збору та аналізу розвідувальних відомостей. Підтвердженням цьому, зокрема, слугує наказ ГК УПА командирам ВО про порядок підготовки «військово-розвідувальних звітів» від 7 жовтня 1943 р. [6, с. 31–32]. Як зазначалося у документі, «командири ВО до цього часу регулярно не надсилали військово-розвідчих звітів зі своїх округ» і це негативно позначалось на загальному перебігові управління бойовою діяльністю.

Далі наводилася принципова схема звітів про стан ворожих сил:

1) місце розташування противника (ліс, село, і т.п.);

- 2) кількість ворога і рід зброї;
- 3) забезпечення боєприпасами, обмундируванням, продовольством,
- 4) наявність обозів;
- 5) розвідати прохідність шляхів та стан комунікацій у розпорядженні противника;
- 6) напрям і мета пересування;
- 7) ставлення ворожих сил та місцевого населення до повстанців і характер стосунків противника з місцевим населенням.

Своєю чергою, надрайонні і районні референти отримували від керівника відділу військової розвідки накази збирати інформацію про стан ворожих збройних сил в кожному районі. Як приклад, можна навести наказ надрайонним і районним референтам військової розвідки на терені дислокації ВО «Заграва» від 10 грудня 1943 р. [6, с. 166–168]. Схема збору розвідувальних відомостей виглядала так:

- *німці*: місця дислокації, присутність частин різних родів військ; чисельність, озброєння (у розрізі видів зброї), забезпеченість боєприпасами; стан тилового забезпечення; стан зв'язку; природні та фортифікаційні перешкоди поблизу розташування противника;

- *радянські партизани*: кількість, озброєння, завдання, моральний стан, відомості про командний склад. При цьому рекомендувалося розрізняти партизанські загони з постійним місцем дислокації та рейдуючі;

- *польські партизанські збройні угруповання*: схема збору інформації збігалася з тією, що стосувалася «червоних» партизанів. Рекомендувалося розрізняти польські націоналістичні та прорадянські формування.

У кінці 1944 р. з'являється ще один документ, а саме: «Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби», в якому концентрувалися увага на організації та здійсненні розвідувальної діяльності УПА. У «Вступі» до неї зазначалося, що, УПА, незважаючи на перевагу противника, не відмовляється від наступальної тактики. Перемогу у боротьбі зумовлюють не тільки сучасні досягнення збройної сили, але й «в поважній мірі таємний вид війни». Тож повстанський рух запроваджує розвідувальну й контррозвідувальну служби (відповідно, РС і КРС).

Розвідувальна діяльність, як впливало з інструкції, повинна відповідати таким основним принципам:

- конспіративність;
- патріотичне налаштування співробітника спецслужби;
- оперативність і застосування хитрощів;
- безперервність і наполегливість;
- гнучкість та увага до деталей;
- обережність;
- відсутність шаблону у діях;
- активність;
- високий професіоналізм;
- централізм у роботі.

Через брак конспірації будь-які наміри, плани, дії, хоч би як вони були підготовлені чи вироблені найкращими силами, будуть зведені нанівець оскільки цілковита таємниця – це головна засада, що в першу чергу гарантує успіх. Важливе значення в розвідувальній діяльності надавалося патріотичній відданості: «Нею повинна характеризуватися праця кожного працівника. Любов'ю до Батьківщини і жорстокою ненавистю до ворога повинні керуватися у виконванні складних, але почесних завдань» [2, с. 471].

Невід'ємними рисами кожного повстанця, агента і керівника мали бути спритність в розвідувальній роботі – це знання ворога, вміння пристосуватися до нього, коли вимагає цього потреба. Вміння звернути увагу на будь-яку, на перший погляд, дрібницю також вважалося важливим аспектом в розвідувальній роботі. Всі ці риси повинні підтверджуватись активною роботою, що дозволяло при розробці кожної справи отримати належно результат [2, с. 471–472].

До розвідувального відділу, відповідно до інструкції, мав входити: шеф, керівник зв'язку, секретар, агенти. Робота шефа полягала у керуванні розвідувальним відділом; організуванні і веденні мережі розвідувальної служби проти ворога, який знаходиться на оперативній те-

риторії групи; організуванні і направленні розвідчих диверсійних груп; постійному контролю роботи; переслуховуванні полонених і арештованих, які можуть дати важливі розвідчі або контррозвідчі дані.

Розвідка трактувалась як особливий вид військової діяльності у мирний і військовий час. Під час війни на неї покладається збір відомостей про військову міць ворога, визначення місцевості його розміщення, суспільно-економічний і морально-політичний стан населення в тилу [2, с. 480–481].

Основними напрямками розвідувальної діяльності УПА визначалися: вивчення Червоної армії; органів та військ НКВС-НКДБ, винищувальних батальйонів та інших правоохоронних органів противника; збройної сили «поневолених народів, які поруч українського народу ведуть боротьбу проти сталінських загарбників» [2, с. 481].

Розвідка за інструкцією поділялася за родами на:

- особисту, котру ведуть військовослужбовці та військові підрозділи при зіткненні з противником;
- агентурну – силами Розвідувальної та Контррозвідувальної служби (відповідно, РС та КРС) для вивчення збройної сили противника в Україні, інших зайнятих ним територій, етнографічної території ворога, його глибокого тилу [1, с. 265].

Розвідка мала добувати і передавати наступні відомості про противника:

1. Визначення внутрішньої схеми організації (найменування і номер з'єднання, частини, підвідділу, застави, станиць), важливим є визначення роду зброї, формації та ін.
2. Місця дислокації та їхнє фортифікаційне забезпечення.
3. Кількість військовослужбовців за категоріями.
4. Озброєння та забезпеченість боєприпасами.
5. Характеристика особового складу (особисті дані, національний, віковий стан, партійна приналежність, бойовий досвід, стосунки між командирами і підлеглими, моральний стан, походження з певних регіонів України).
6. Наявність транспортних засобів та паливно-мастильних матеріалів.
7. Система зв'язку.
8. Організація бойової підготовки.
9. Завдання військ (відпочинок, навчання, охорона об'єктів, антиповстанські заходи тощо).
10. Взаємини з місцевим населенням.
11. Ставлення до українського повстанського руху та політичних сил.
12. Господарське забезпечення.
13. Інші дані [2, с. 482–489].

Українська повстанська армія велику увагу приділяла створенню органів розвідки та інших спеціальних підрозділів із забезпечення військових дій основних сил. У завершальний період її дії переважно мали диверсійно-підривний і терористичний характер. Структурно повстанська розвідка прив'язувалася до лінійної структури УПА, базувалася на застосуванні штатних і нештатних розвідувальних підрозділів. Налагоджувалася розвідувальна підготовка рядового і командного складу. Особливу увагу приділялося агентурній розвідці з опорою на підтримку населення. Це дало змогу стати повстанській розвідці ефективним методом боротьби проти окупаційних режимів.

Отже, створення розвідувальних органів УПА засвідчили тенденцію у діях націонал-патріотичних сил до розбудови в історичній перспективі на основі регулярних Збройних сил суверенної Української держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Київ: Генеза, 2006. 408 с.
2. Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно і відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА: 1940–1950-ті роки. Київ, 2006. 568 с.
3. Веденєєв Д. Розвідувальна служба УПА (1943–1945 рр.) *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2003. Вип. 10. С. 381–414.
4. Гриневич В. Історія українського війська (1917–1995). Київ, 1996. 856 с.

5. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. 285 с.
6. Бутковський І. Організаційна структура УПА. *Збірник на пошану генерала Романа Шухевича*. Мюнхен: Цицero, 1990. 782 с.
7. Патриляк І, Пагір'я О. Військова конференція ОУН (Б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 2. С. 484–511.
8. Трофимович В. Створення Української повстанської армії. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог, 2013. Вип. 20. С. 12–21.

УКРАЇНА І СВІТ

Карина Тимофеева,

науковий керівник – Яремчук Віталій Петрович, доктор історичних наук, професор

УДК 94(477):061.3

ПРЕДСТАВНИЦТВО ДИРЕКТОРІЇ УНР НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

У статті висвітлено діяльність представництва Директорії УНР на Паризькій мирній конференції. Показано значення рішень конференції для долі української державності зокрема. Визначено причини непорозумінь між членами української делегації.

Ключові слова: Паризька мирна конференція, дипломатія, державність, Українська Народна Республіка, Директорія УНР.

The article analyzed the activity of the united Ukrainian delegation at Paris peace conference, reasons of misunderstanding between its members and consequence for Ukraine are determined.

Key words: Paris Peace Conference, diplomacy, state system, Ukrainian People's Republic, the UPR Directory.

Визначення місця представників УНР та ЗУНР на Паризькій мирній конференції як «делегатії» створює враження про її рівноправне становище із делегаціями країн-переможниць. Аналіз ставлення держав Антанти до української державності, що виявився під час роботи Паризької мирної конференції, знайшов відображення як в дослідженнях і мемуарах учасників конференції й тогочасних керівників УНР та ЗУНР В. Винниченка, А. Марголіна, В. Панейка, М. Лозинського та ін., так і в працях істориків наступних поколінь: в еміграції М. Стахіва, І. Борщака, Д. Решетара; в Радянському Союзі: А. Скаби, Б. Штейна, Р. Симоненка, І. Хміля; в Україні після здобуття нею незалежності О. Павлюка, М. Литвина, Н. Городньої, О. Кучика [5], І. Дацківа [4], Ю. Довгана та інших [4, с. 185].

Після Першої світової війни в українському суспільстві поширювалися різні настрої щодо майбутнього держави, хоча вони не завжди відображали реальну картину навколо неї. Директорія УНР після приходу до влади зіштовхнулася з великими труднощами. Україна перебувала в оточенні з усіх боків. На заході стояли краще озброєні польські війська, котрі не приховували своєї агресивності й претензій на українські етнічні землі. На південному сході дислокувалися сили Добровольчої армії генерала Денікіна, котрі виступали під гаслом єдиної неподільної Росії, тому до Директорії симпатій не виявляли. Південна Україна (Одеса, Миколаїв, Херсон), які відійшли до сфери впливу Франції, були окуповані французькими військами вже восени 1918 р. Розпад Австро-Угорської імперії, натомість, призвів до створення на уламках двоєдиної «клаптикової монархії Габсбургів» низки державно-політичних утворень, як-от, Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), Карпатська Україна, Буковинська Україна. Всі вони задекларували своє бажання об'єднатися з УНР в єдину державу. І якщо для Директорії УНР це давало певні сподівання на зміцнення власних позицій, з одного боку, то значні території, нехай навіть етнічно українські, стали предметом зацікавлення не лише для країн Антанти, насамперед, сусідньої новопосталої Польщі, а також Угорщини та Чехії, з іншого. Так перед керівництвом Директорії, у котрого не було одностайності у питаннях зовнішньої політики, виникло доволі непросте завдання не лише забезпечити об'єднання всіх етнографічних зе-

мель, а й відстоювання такого кроку на міжнародній арені. Погіршувало становище Директорії й те, що злука між УНР і ЗУНР ставила Директорію УНР перед фактом вступу в військовий конфлікт із Польщею, котра не лише заявляла територіальні претензії на українські етнічні землі, насамперед, у Східній Галичині, а й активно провадила там військові дії. Це перетворило «східногалицьку проблему» на одне з ключових питань, яким змушена була займатися Паризька мирна конференція, що розпочала свою роботу в січні 1919 р. Незважаючи на це, 22 січня 1919 р. в Києві урочисто було проголошено злуку Галичини, Буковини й Закарпаття з Наддніпрянською Україною. ЗУНР була перейменована на Західну Область УНР. Але багато в чому це був лише символічний акт. Після злуки обидві держави провадили доволі самостійну політику й кожна відправляла свою місію за кордон [5, с. 189–190]. Лідери ЗУНР намагались зберегти якомога більшу автономію для своєї держави, оскільки, на їх думку, «східногалицьке питання» розглядалося Антантою і США як окрема міжнародна проблема й мало більше шансів на позитивне для ЗУНР розв'язання, ніж «загальноукраїнське».

Україна стала об'єктом для здійснення планів урядових кіл Антанти, з тією лише різницею, що якщо 1917 р. найбільшою проблемою була антинімецька боротьба, то наприкінці 1918 р. – антибільшовицька. Працюючи у своїй зоні впливу, Франція не виступала окремо, а лише як член союзу. У діях Антанти простежувалося продовження політики, яку нав'язали російські політичні чинники і британське військове міністерство, спрямованої на широкомасштабну підтримку акцій Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Віддзеркалюючи позицію союзників щодо перспектив творення української державності, один із чиновників адміністрації США 12 грудня 1918 р. заявив: «Політика буде розроблена стосовно Росії, та чи буде створена держава на Україні це питання, яке Сполучені Штати та Союзні держави можуть розв'язати лише після ретельного вивчення і обговорення». Таку саму позицію висвітлив і американський посол у Румунії, який у грудні 1918 р. заявив українському уряду: «У даний час союзники мають готові рішення в питанні про Польщу, яка остаточно відокремилась від Росії... питання про Бессарабію буде обговорено на мирній конференції, а також і питання про Україну» [5, с. 190]. Значний вплив на ставлення держав Антанти до української державності у Галичині мала орієнтація керівників ЗУНР на Німеччину й Австрію під час війни [2, с. 376] та зв'язки з переможеними державами по її завершенні.

Основними позиціями Великої Британії на конференції були: противага надмірним прагненням США та підтримка балансу між Францією та Німеччиною, посилення жодної з яких було не на користь британцям. У всіх інших питаннях англійці дотримувалися нейтралітету, або ж просто підтримували позиції своїх союзників по Антанті. США відкинули свій традиційний ізоляціонізм і демонстрували, на противагу традиційному європейському імперіалізму, свою «місіонерську» роль у побудові «справедливого миру та найкращого порядку» у світі на принципах рівних прав народів та політиці відкритих дверей. США усвідомлювали свою економічну міць і були впевнені в успіху в конкурентній боротьбі на зовнішніх ринках, проте для цього треба було сперш зруйнувати колоніальну залежність та монопольну експлуатацію, що вони і намагались досягти на Паризькій мирній конференції, також в проекті Ліги Націй. Звичайно, що «українське питання», на жаль, не було у фарватері глобальних планів США, тому й принципової позиції щодо України у відносинах з Францією та Великою Британією не було. З огляду на це, в «українському питанні» США прийняли позицію французів щодо підтримки Польщі, як форпосту у боротьбі із більшовизмом. В. Вільсон виступив із цього приводу із наступною заявою, що відображала спільну на той час позицію всіх держав Антанти: «Ми маємо вибрати між двома політиками: необхідно або поступитися в певних пунктах польській громадській думці, щоб забезпечити збереження при владі І. Падеревського, який має нашу довіру, або твердо дотримуватися принципів, які ми проголосили» [12, с. 154–155].

У зовнішній політиці Франції в той час панували дві орієнтації. Перша – на відновлення єдності Росії з «автономіями для народностей», яку обстоювало Міністерство закордонних справ; друга – на створення великої Польщі, яка підтримувалася військовими колами і особливо прем'єром Ж. Клемансо. Ці орієнтації ніколи не протистояли одна одній. Вони діяли паралельно, підстраховуючи одна одну. Суть була в тому, щоб мати з часом сильну опору проти німців в особі того чи іншого могутнього союзника. Що стосується британських по-

літиків, то переважна більшість їх беззастережно вірила А. Денікіну і вважала найкращим шляхом боротьби з більшовиками з'єднання чи навіть об'єднання української армії з його армією, а ідеалом державного устрою для України – федерацію з Росією [8, с. 151–155].

Польська делегація на Паризькій мирній конференції прагнула офіційно закріпити за Польщею західноукраїнські землі. Польські дипломати тиснули на українську місію у Варшаві, доводячи необхідність підписати вигідний для поляків та українців військовий договір, спрямований проти більшовиків. Щоправда, умови цього договору мали передбачати територіальні прагнення Польщі та їхнє узаконення. До цього ж кроку підштовхувала УНР і Антанта. Одним із перших зовнішньополітичних кроків Директорії була заява, адресована урядам усіх країн. У ній уряд УНР задекларував готовність перебрати на себе «всі міжнародні зобов'язання і всі вимоги міжнародного права, які падають на Україну в силу попередньої приналежності до Росії... пропорційно силам України» [5, с. 190].

Українська делегація виявилася неефективною у спробах розв'язати «українське питання». Окрім несприятливих зовнішніх обставин, далися в знаки непідготовленість українських дипломатів. Жодний із них не спромігся вивчити хоч одну мову конференції. Більше того, напередодні поїздки до Парижа у представників української делегації не було жодного проекту документів англійською чи французькою мовою. Українські делегати не мали ніякої чіткої програми чи інструкції, окрім загальних гасел про цілісність української держави, її міжнародного визнання і утвердження її державно-правового становища. «Українське питання», як самостійне, мирною конференцією ніколи не розглядалося. Воно виникало в процесі визначення повоєнних кордонів Польщі, Румунії, Чехословаччини. Представники українських делегацій не визнавалися повноправними представниками українського народу. Українці були єдиним народом, право якого на самовизначення було проігноровано.

Міжнародна ситуація на початку 1919 р. була доволі напруженою та несприятливою для України: «проблема більшовиків», яку західні уряди ототожнювали з «російським питанням»; розгляд України як частини майбутньої Росії, що не збігалось з намірами і поглядами політичних кіл України, значною мірою вплинуло на подальші кроки в розширенні та формуванні зовнішньополітичної служби держави. До складу української делегації ввійшли: Григорій Сидоренко, який до серпня 1919 р. виконував обов'язки голови делегації, заступник голови – Василь Панейко; члени делегації: Арнольд Марголін, Олександр Шульгин, Михайло Лозинський, Андрій Галіп, Степан Томашівський. До складу делегації також увійшли Сергій Шелухін, Володимир Кушнір, Богдан Матюшенко [5, с. 194]. Одним із найважливіших завдань української місії було протистояння російській пропаганді, котра перешкождала розвиткові британо-українських відносин. Вона була ефективнішою, ніж українська. Польська агресія у Східній Галичині обурила британський уряд, оскільки вона була здійснена без відома та згоди Великої Британії, натомість підтримана Францією. Ставлення офіційного Парижа до «українського питання» в перші місяці 1919 р. було прохолодним. Дані тези в загальному розкривають питання про поразку української делегації на Паризькій мирній конференції, проте є очевидним той факт, що ця поразка була, перш за все, зумовлена несприятливими зовнішніми обставинами, хоча і поразки української дипломатії також мали місце бути. Як показують численні матеріали, ставлення урядових кіл західних держав до України та українського питання було неоднозначним. Можна стверджувати, що під час його розгляду уряди західних держав виходили з власних інтересів, зазвичай, тактичного характеру [5, с. 190].

Отже, Паризька мирна конференція була скликана державами-переможницями в січні 1919 року і тривала до 20 червня 1920 року, маючи на меті післявоєнне облаштування міжнародних відносин. В конференції взяли участь делегації від 27 країн, серед яких провідна роль належала США на чолі з президентом В. Вільсоном, Великої Британії – з прем'єр-міністром Д. Ллойд-Джорджем та Франції – з прем'єр-міністром Ж. Клемансо. На Паризьку мирну конференцію було направлено делегації УНР і ЗУНР. Франція мала намір вибудувати сильну Польщу в ролі своєї союзниці проти Німеччини та буфера проти Росії, тому організувала дипломатичну ізоляцію української делегації. Посилання українських дипломатів на тези президента США В. Вільсона про право націй на самовизначення не знаходили розуміння. Обговорення на Паризькій мирній конференції наслідків розпаду Російської імперії та Австро-Угорщини відбувалося без урахування українських інтересів. Політика щодо України вибудовувалася

на основі підтримки країнами Антанти польської сторони під час українсько-польської війни 1918–1919 рр., а також надання допомоги білогвардійським арміям А. Денікіна та П. Врангеля. Франція наполягала на вирішенні долі західноукраїнських земель – Східної Галичини, Волині, Буковини, Бессарабії та Закарпатської України – на основі зміцнення союзних Франції держав, таких як Польща, Румунія та Угорщина. Прагматичні геополітичні міркування, які суперечили принципам міжнародного права та ідеї самовизначення націй, визначили долю західноукраїнських земель на період до закінчення Другої світової війни [10, с. 65].

Участь української делегації у Паризькій мирній конференції пояснювалася тим, що українська дипломатія, відчуваючи зміни у міжнародній системі, сподівалася використати ці нові умови, щоб довести своє важливе геополітичне значення в європейській системі безпеки та, відповідно, вирішити «українське питання». Досвід Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. продемонстрував неготовність провідних держав світу зрозуміти сутність «українського питання» та важливість його вирішення для безпеки та стабільного геополітичного становища в Європі. Тому цілі, з якими українці відправилися до Парижа не були реалізовані. Не було враховано й досвід попередніх урядів при виробленні спільного зовнішньополітичного вектору, тому з часом почали проявлятися суперечності між галичанами й наддніпрянцями, які базувалися на різниці зовнішньополітичних орієнтирів [11, с. 159–160]. Саме через те, що уряди УНР і ЗУНР не змогли скоординувати свої наміри їх не сприймали серйозно і, відповідно, не вважали за потрібне задовільнити їх національний інтерес. Тим не менш, не можна не відзначити українських дипломатів, які робили усе можливе, хоч і неузгоджено, щоб донести до країн Антанти і США міжнародне право українців на створення власної держави. Директорії вдалося досягнути розширення міжнародних зв'язків УНР. Україну визнали Угорщина, Чехословаччина, Голландія, Ватикан, Італія і ряд інших держав. Але їй не вдалося налагодити добросусідських стосунків з країнами, від яких залежала доля УНР: радянською Росією, державами Антанти та Польщею. Зовнішні обставини виявилися непереборно сильнішими, ніж державна воля представників української делегації [1, с. 35–47].

У цілому ж, досвід Паризької мирної конференції є корисним для повторного вивчення в контексті сучасної політичної ситуації в Україні та світі. Як в далекому 1919 році, так і сьогодні, українці намагаються переконати світ у доцільності відведення Україні важливої ролі в європейській регіональній системі безпеки та отримати належну допомогу і підтримку у становленні в якості буферної стабільної держави. Але на відмінну від 1919 року, сьогодні Україна остаточно визначилась, що єдиноможливим зовнішньополітичним вектором країни є західний. Тому головним уроком, який ми можемо винести з історії Паризької мирної конференції, це необхідність подолання внутрішньополітичних суперечок та консолідація навколо національної ідеї соборності українських земель та їх інтеграції у європейський простір.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бойко О.Д. Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР в 1919. *Український історичний журнал*. 2009. № 6. С. 35–47.
2. Головченко В.І. Дипломатія Західноукраїнської Народної Республіки. Київ: Знання України, 2004. С. 375–378.
3. Гончар Б.М. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919). *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 44–52.
4. Дацків І. Українське питання на Паризькій мирній конференції: історіографічний аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 184–191.
5. Кучик О.С. Зовнішня політика України: навч. посібник. Київ: Знання, 2010. 572 с.
6. Лозовий В.С. Пошук Директорією ідейно-політичних засад діяльності УНР. *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 32–38.
7. Малик Я.Й. Україна в міжнародних відносинах ХХ століття. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 372 с.
8. Матвієнко В. Дипломатія УНР доби Директорії. Київ: Знання України, 2004. 760 с.
9. Пархомчук О.С. Паризька мирна конференція 1919–20. Київ: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
10. Симоненко Р.Г. Паризька мирна конференція 1919–1920. Київ: Наук. думка, 2011.
11. Тимченко Р. Українські дипломати на Паризькій мирній конференції. *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. С. 14–161.

Захарова Ольга,

науковий керівник – Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор

УДК 94(477:438)«1943/1944»

СТИХІЙНИЙ ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ НА ВОЛИНІ У 1943–1944 РР.

У статті висвітлено деякі аспекти українсько-польського протистояння на Волині у 1943–1944 рр., розглянуто вплив холмських подій на антипольську акцію та проаналізовано причини, що розпалювали вогнище конфлікту і зумовили його стихійний характер.

Ключові слова: Холмщина, українці, поляки, Волинь, протистояння, стихійний чинник.

The article provides some aspects of the Ukrainian-Polish confrontation in Volyn in 1943–1944, examines the impact of the conflict in Kholmschyna on the anti-Polish action and analyzes the reasons that escalated the conflict and caused its mass character.

Key words: Kholmschyna, Ukrainians, Poles, Volyn, confrontation, mass character.

Стосунки між українцями і поляками в минулому мали чимало позитивних і негативних сторінок. Останні торкалися багатьох конфліктних ситуацій у різні історичні періоди. Проте чи не найбільший слід у свідомості насамперед поляків та українців залишили події ХХ ст., коли справа доходила до трагічних воєнних протистоянь, зокрема, в роки Другої світової війни [3, с. 127].

Історія українсько-польських відносин є яскравим прикладом затяжного конфлікту між сусідніми етносами. Їхньою специфічною рисою було водночас те, що домінуючий вплив на розвиток останнього здійснили чинники соціального характеру, котрі залучали до нього широкі маси населення.

Коло науковців, які досліджували генезу українсько-польських відносин досить широке. Важливі проблеми причин і перебігу конфлікту на Холмщині та Волині розглянули у своїх працях М. Сивіцький, Я. Дашкевич, В. Сергійчук, Я. Ісаєвич, М. Кучерепа, Л. Зашкільняк, О. Каліщук, В. Трофимович, Р. Дрозд, Я. Куронь, Г. Мотика, С. Макарчук, Ю. Шаповал та ін.

Мета цієї статті полягає у з'ясуванні стихійного чинника українсько-польського протистояння на Волині у 1943–1944 рр.

Розглядаючи стихійний чинник українсько-польського протистояння на Волині у 1943–1944 рр., неможливо оминати увагою події на теренах Холмщини. Конфлікт стався на території, що межувала з етнічно польськими землями й у міжвоєнні роки зазнала жорстоких утисків з боку польської влади. Окрім того, саме події на Холмщині вважають каталізатором кривавого протистояння на Волині, що потім перекинулося на територію Галичини.

Умови міжвоєнної Польщі, в якій українці почували себе обмеженими у правах і можливостях, стали причиною наростання взаємної недовіри та ворожого ставлення між українцями та поляками. Несправедливість й утиски були відчутні в різних сферах – політиці, культурі, економіці й навіть духовності. У 1938–1939 рр. польський уряд організував брутальну антиукраїнську акцію – руйнування православних церков. Це стало важким ударом для українського населення [2, с. 42–43].

Прагнучи спекулювати на загостренні українсько-польських суперечностей, нацистська окупаційна адміністрація у Генеральному губернаторстві надала українській інтелігенції кращі, порівняно з поляками, можливості для розвитку. Найбільш організованим виявилось українське відродження в Грубешівському повіті, де були відчутними впливи українських громадсько-політичних організацій Галичини, з якою Грубешівщина межувала. Тут був найчисельніший на всій Холмщині та Підляшші прошарок національно свідомої української інтелігенції та населення загалом. Порівняно з іншими повітами тут було створено найбільше

українських шкіл, культурно-освітніх і кооперативних установ, організацій української самооборони. Початковий період Другої світової війни характеризувався, з одного боку, справжнім національним відродженням Закарпаття, з іншого – наростанням антиукраїнських настроїв серед поляків, які вважали, що відродження відбувається коштом дедалі більших їх утисків окупаційною владою [8, с. 51].

Перші вбивства українських активістів на Холмщині почалися ще наприкінці 1941 р. 22 листопада невідома польська банда вчинила напад на українське село Василів Великий. У ніч з 6 на 7 січня 1942 р., на Різдво, відділ хлопських батальйонів здійснив напад на села Дрищів, Розтоки, Казимирівка та Клештів гміни Жмудь Холмського повіту [2, с. 71–72]. Надалі напади на українські установи та їхніх активістів продовжилися. Нападники забирали харчі, одяг та взуття. Були випадки вбивства священників, поліцаїв та згвалтування жінок. Серед українців почали зростати панічні настрої, які паралізували громадське життя на Холмщині [1, с. 156]. Влітку 1942 р. конфлікт між українцями і поляками переростає у відверте збройне протистояння.

На землях Холмщини та Підляшшя станом на 1941 р. діяло не менше 30-ти польських боївок. В 1943 р. вони налічували у своїх лавах близько 50 тис. осіб. Наприкінці 1942 р. на Холмщині польські боївки здійснили низку репресивних заходів стосовно українців, обвинувачуючи їх у співпраці з німцями, причому репресії торкнулися не лише членів ОУН, а й неорганізованого українського населення. Саме у відповідь на польські репресії проти останнього, за твердженнями оунівських діячів, групи нелегалів на Волині, які переховувались в лісах, почали здійснювати «відплатні репресії щодо польського населення», що з поодиноких перетворилися на постійні напади на польські села і з Волині перекинулись на інші терени Західної України [12, с. 197].

Вибіркові вбивства визначних діячів і спалення окремих сіл, як виявилось, були лише прологом до масового знищення українців Холмщини й Підляшшя, і вони розпочалися ще до трагедії поляків на Волині. Планове паління сіл і поголовне вирізання українців розпочалося в лютому 1944 р. Лише в Грубешівському повіті, разом зі знищеними у травні 1943 р. селами, повністю зруйновано 52 села, де вбито майже 4 тис. українців. Тисячі українських втікачів потягнулися через Західний Буг на Волинь. Саме ці біженці були «наочною агітацією», що істотно посилювала антипольські настрої волинян-українців і принесла жажливі розповіді про трагедію на Забужжі [10, с. 230]. Інформація про перебіг конфлікту циркулювала між різними районами – Холмщиною, Волинною, Галичиною, – попри їхню ізолюваність. Вона була одним із чинників посилення протистояння. Часто емоційно насичені, перебільшені новини про кількість жертв на одному терені запалювали вогнище конфлікту на іншому [1, с. 101].

У звіті представника польського уряду з Волині вказувалося на активне творення ланок польського руху. Він, серед іншого, свідчив про існування на Волині локальних польських організацій, зокрема харцерських, які займалися розповсюдженням підпільної преси, і про наявність військових формувань. «Військові дії, – читаємо у звіті, – велися протягом усього 1942 року активно, але хаотично» [9, с. 139]. Перші вбивства польських селян на Волині відбулися наприкінці 1942 р. під впливом згадуваних подій на Холмщині та Люблінщині. У березні 1943 р. відбулися масові вбивства поляків у Сарненському та Костопільському районах Рівненської області [5, с. 36].

Апогею українсько-польське протистояння на Волині сягнуло влітку 1943 р. У звіті про ситуацію на Волині від 7 жовтня 1943 р. місцевого окружного представника польського емігрантського уряду К. Банаха йшлося про те, що мордування поодиноких осіб і родин польського походження відбувалося вже протягом 1942 р., але від початку 1943 р. набуло масового характеру. Почалося воно наприкінці лютого у повітах Сарни, Костопіль, Рівне і Здолбунів. В червні мордування поляків поширилося на повіти Дубно, Кременець і Луцьк, у липні – на повіти Горохів, Володимир і Ковель, а наприкінці серпня – на останній волинський повіт – Любомль. Кількість польських жертв з вини українських боївок на жовтень 1943 р., за підрахунками членів волинської Делегатури польського уряду, складала понад 15 тис. осіб. Далі К. Банах зазначав, що тривалий час українці на Волині не мали якогось однозначного ставлення до Польщі та поляків. Натомість вороже ставилася до останніх та частина української громадськості, котра перебувала на боці німців і у співпраці з ними створювала органи

місцевого самоврядування та поліції. Ці українці прибули на Волинь із Галичини [4, с. 179]. Зрештою, К. Банах підкреслював, що ані бандерівці, ні більшовики, ні німці, незважаючи на зусилля, були не в змозі зупинити антипольську акцію, до якої самі підштовхнули українські маси. Ті українські політичні діячі, котрі намагалися протидіяти цій акції, не були впливовими в українському середовищі Волині. Щодо зусиль в цьому напрямку командування УПА, радянських партизанів і місцевих німецьких гебітскомісарів, то навряд чи вони були достатніми [4, с. 182].

У подіях на Волині навесні-влітку 1943 р. простежується вплив кількох чинників: «макровійни» між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, «мікровійни» між польським, українським і радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, бульбівцями й мельниківцями чи конкуренція за владу у новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, а також винищення нацистами волинських євреїв, яке, не маючи значного впливу на волинську трагедію 1943 р., призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян [5, с. 36].

Проте, волинські події мали свою особливість, що полягала, насамперед, у характері збройних акцій, об'єктом яких стала головним чином польська цивільна сільська людність, а також в разючій невідповідності в кількості українських і польських жертв. За польськими підрахунками, унаслідок цієї ворожнечі з польського боку на Волині тільки впродовж 1943 р. загинуло щонайменше 35 тис. осіб, з яких близько 18 тис. із встановленими прізвищами (на думку польської сторони, це виключно жертви ОУН і УПА), а з українського – до 1-2-х тисяч [4, с. 167].

Саме на літо 1943 року припадає пік антипольських акцій на Волині. За неперевіреними даними, на початку липня бандерівці повідомили кожне польське село, щоб його мешканці протягом 48 годин «вибралися за Буг або Сян – інакше смерть». Керівництво Армії Крайової (АК) видало сувору директиву, в якій зобов'язало всіх поляків залишатися на місці свого довоєнного проживання, аби Польща не втратила Волинь. Зранку 11 липня 1943 р. загони УПА, бульбівців і мельниківців одночасно напали на десятки польських поселень у трьох повітах: Ковельському, Горохівському та Володимирському. Досі серед учених точаться дискусії з приводу того, чи була акція 11 липня підготовлена керівництвом УПА, а чи радянською і німецькою агентурою в УПА. Перевірених й правдивих документів, які б однозначно засвідчували наявність наказу командування УПА про знищення польських сіл, не знайдено [5, с. 37]. Польські партизанські загони та польська допоміжна поліція відповіли на події 11 липня масовими нападами на українські села. У звіті за вересень 1943 року з Волині читаємо: «Поляки з Білина у кількості 40-50 осіб, частинно озброєні зброєю, а часто з вилами, косами й сокирами напали на с. Руду, забили понад 20 осіб і багатьох поранили» [1, с. 116]. Використання предметів домашнього реманенту свідчило: війна набула масового характеру, крім озброєних учасників підпільних рухів обох народів, до неї активно долучалося цивільне населення, якому бракувало зброї. Загалом серпень-вересень 1943 р. став періодом помітної активізації польських воєнізованих загонів і груп (пляцувок) на Волині. Польські бойовики спалили села Стенжаничі, Яковичі, Пташино, Салиське, Клечковичі, Туровичі, Клевецьк, Висоцьк та ін.

Підтвердження того, що конфлікт на Волині значною мірою був спровокований потраплянням сюди вісток про антиукраїнські акції на Холмщині, можна знайти у багатьох документах. Наприклад, у розлогому аналітичному документі під назвою «Українська справа» про з'ясування причин загострення конфлікту на Волині читаємо: «Коли ми звернулися до двох найвизначніших українських діячів у Варшаві з колишньої російської імперії з проханням пояснити причини волинських подій, то вони навели приклади здійснення польською гранатовою поліцією в Холмському повіті, за німецьким дорученням, репресій проти українських сіл за підозру у підтримці радянських диверсантів і неправильної поведінки польських сільських управителів лісової служби тощо на Волині як можливої причину подій на Волині» [1, с. 101]. Цікавими з цієї точки зору також є спогади сучасників подій. Наприклад, Феодосій Бохотниця згадував: «У нас (на Волині) було тихо, але ми почули з Холмщини, що там біда – поляки б'ють, нищать наших українських людей. Дітей не щадять, жінок – усіх

підряд. Палять там українські села. Як дійшло все це до нас, у наших селах стали збиратися хлопці, рішати: «Давайте допоможемо, бо там біда! Холмщину палять і б'ють!» [11, с. 205]. Михайло Подворняк згадував: «Невідомо чи ті чутки були правдиві, але вони запалювали наших людей ненавистю до поляків. Розуміється, що в усьому тому була німецька рука, а може й рука більшовиків, щоб звести ті обидва поневолені народи до взаємної боротьби. Тому німці в Генеральному губернаторстві тримали українську поліцію для втихомирення польських повстанців, а на Волинь присилали поляків. І розпалилася між поляками й українцями нікому не потрібна братовбивча боротьба» [7, с. 175].

Вагомий вплив на посилення напруженості міжетнічного конфлікту в Галичині у середині 1943 р. справила одержана тут інформація про антипольські виступи на Волині. «Поляки сильно заактивізувались наслідком волинських подій, – читаємо у підпільному звіті з липня 1943 р. – Є багато польських втікачів з Волині, особливо в прикордонних повітах Сокаль і Радехів. Поляки роз'юшені на українські виступи на Волині, дишуть на українців полум'ям ненависті й жадобою відплати. Вже готуються з їх сторони активні виступи в сторону українців на терені області...» [1, с. 136].

Загалом, конфлікт на Волині тривав до самого переходу фронту навесні 1944 р. Упродовж двох місяців, від 11 січня до 18 березня 1944 року вояки 27-ї ВПД АК провели шістнадцять великих боїв із українцями. Операції проти УПА слід визнати успішними. Завдяки їм було розширено оперативний простір дивізії, забезпечено польські тили від раптового нападу українців [6, с. 123]. Під час січнево-березневих боїв 1944 р. між АК і УПА не обійшлося без жертв серед цивільного населення, головним чином, з українського боку. За підрахунками деяких польських дослідників, упродовж 1943–1944 рр. на Волині між загонами АК і польськими базами самооборони, з одного боку, та УПА, з іншого, відбулося близько 150 збройних боїв та сутичок, під час яких з обох сторін загинуло щонайменше по кількості бійців. За цими ж підрахунками, внаслідок безпосередніх дій польських військових формувань, що підпорядковувалися АК, загинуло також щонайменше 2000 цивільних українців [4, с. 241]. З початком 1944 р. польсько-українське протистояння перекинулося на Галичину, а в 1945–1946 рр. – на Засяння. Конфлікт поширився на величезні території й активно тривав до 1947 р., коли польський та радянський тоталітарні комуністичні режими зробили спробу розв'язати його взаємною депортацією поляків та українців. Наслідки українсько-польського конфлікту були надзвичайно разючі. Це десятки тисяч жертв серед мешканців цих теренів; величезна кількість знищених будинків, костелів, пам'яток культури; глибокий відбиток у суспільній та національній свідомості обидвох народів.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що інформація про спровокований гітлерівцями терор проти українського населення Холмщини, потрапивши на Волинь, стала одним з важливих факторів, що призвели до протистояння. Своєю чергою, реакція на Волинські події підштовхнула польське підпілля на Закерзонні і в Галичині до активізації антиукраїнських дій. Втікачі з Волині, постраждали від рук українців, потрапивши на територію Галичини, не сприяли примиренню між двома народами, а, навпаки, провокували загострення стосунків між ними. Щобільше, у Волинських подіях 1943–1944 рр. значну роль відіграв соціальний фактор. Головним мотиваційним чинником для більшості українців, які підтримували боротьбу українських націоналістів, була в першу чергу поведінка їхніх супротивників – з одного боку німецьких окупантів, з іншого – поляків. Саме жорстока окупаційна політика та утиски українців у всіх сферах суспільного життя, штовхала до лав підпільників і повстанців звичайних селян. Останні були рушійною силою українсько-польського протистояння та основою української нації загалом.

Список використаних джерел та літератури:

1. В'ятрович В. Друга українсько-польська війна. 1942–1947. Київ, 2011. 368 с.
2. В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна. Харків, 2016. 304 с.
3. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2008. Вип. 2. С. 127–137.*
4. Ільющин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 313 с.

5. Кучерепа М. Причини, хід та наслідки українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни. *Краєзнавство*. № 3. 2013. С. 33–41.
6. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947. Київ: Дух і літера, 2013. 360 с.
7. Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. Вінніпег, 1981. 248 с.
8. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. Т. 1: Війна під час війни. 1942–1945. 792 с.
9. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: у 3 т. Київ, 2005. Т. 2. 358 с.
10. Трофимович В. Українці та поляки на Холмщині в 1939–1943 рр. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2016. Вип. 25. С. 224–233.
11. Трофимович В.В., Трофимович Л.В., Смирнов А.І. Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни. *Русин*. 2016. № 1 (43). С. 196–217.
12. Шаповал Ю. Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. № 1(20). С. 194–208.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Богун Наталія,

науковий керівник – Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 930.1(477)

ТАКТИКА ТАТАРСЬКИХ НАБІГІВ В «ОПИСІ УКРАЇНИ» БОПЛАНА

У статті проаналізовано тактику татарських набігів на українські землі в XVI-XVII ст. в праці «Опис України» Боплана.

Ключові слова: *татари, українські землі, татарські набіги, тактика.*

The article analyzes the tactics of Tatar raids on Ukrainian lands in the XVI – XVII centuries. in the “Description of Ukraine” by Boplan.

Key words: *tatars, the Ukrainian lands, the Tatar raids, tactics.*

«Опис України» французького військового інженера і відомого картографа Г. Левассера де Боплана – одне з найважливіших історичних джерел, що розповідають про Україну XVII ст. Книга містить унікальні свідчення очевидця про природу України, становище й побут селян та козаків, морські походи запорожців, класову боротьбу та тактику татарських набігів на українські землі.

Потрібно звернути увагу на той факт, що в книзі чимало місця відведено природно-географічному опису Криму та характеристиці життя і суспільної організації татарського населення. Для цього існували свої вагомі причини. Адже відомо, що агресивні дії султанської Туреччини та її васала Кримського ханства проти сусідніх народів стали джерелом їх нормального функціонування як державного організму. Але у справжню трагедію ці напади перетворилися для українського народу, який найбільше терпів від спустошень, зазнав величезних людських втрат. Море людської крові, горе та спустошення залишали після себе татарські орди. «Ця картина, – пише автор, – може зворушити найбільш нелюдські серця, коли розлучається чоловік з жінкою, матір з дочкою без жодної надії ще колись побачитися, бо йдуть у жалюгідне рабство до безбожників-магометан, де зазнають безмежної наруги... Словом, найбільш тверді серця здригнулися б, слухаючи крики та співи, плач і стогони цих нещасних русинів, бо цей народ і співає, і голосить плачучи». Розповідь Боплана значною мірою доповнює уявлення дослідників про спосіб життя татар, їх етнічні особливості, звичаї, тактику ведення військових дій тощо.

Важливість обраної для написання статті теми зумовлена тим, що було мало спроб дослідити тактику татарських набігів за працею «Опис України» Боплана. Мета статті полягає в тому, щоб на основі праці розкрити тактику татарських набігів на українські землі в XVI – першій половині XVII ст.

Татарські набіги відбувалися практично кожного року, залишаючи за собою десятки зруйнованих сіл, захоплюючи тисячі невільників і стільки ж людських жертв. Всі відчували, що татарські набіги були дошкульними, а кількість знищених осель сягала сотень тисяч, а кількість «ясиру» десятків тисяч [2, с. 101].

Найбільші напади татари робили взимку. Це було зумовлено тим, що замерзали Дніпро та численні його притоки, а також озера та болота, і для руху військ не було перешкод. Це давало можливість маневрувати та значно заглибитись на території України непоміченими.

Якщо хан отримував наказ виступити на Польщу, то він докладав зусиль, щоб підготувати військо. Якщо сам хан брав військо у похід, то його армія могла складатися з 80 тис. осіб. У інших випадках їхнє військо нараховувало приблизно 40-50 тис., але це тільки в тому разі, коли похід очолював мурза.

Просуваючись уперед, вони робили невеликі денні переходи по 33 км, і так рухались день за днем, розраховуючи свій час і дії таким чином, щоб мати змогу повернутися додому раніше, ніж скресне лід, і щоб їхнє повернення пройшло успішно.

Татари переміщувались по 100 коней у ряду, тому що кожен татарин вів за вуздечку ще двох коней, їхній передній ряд міг займати, вшир, від 800 до 1000 кроків, а вглиб мати приблизно 800 до 1000 коней і займати понад 16, а навіть 22 км, якщо трималися тісними рядами, бо в іншому випадку вони могли розтягнутися більше, як на 55 км [1, с. 158].

Наблизившись до кордону краю, на який вони мали напасти на відстані близько 16 або 22 км, татари робили зупинку на місці, яке могло служити для них схованкою. Там вони наводили порядок та давали собі час, щоб перепочити. Після того, як військо вже достатньо перепочило його ділили на три частини: дві третини призначались до основного складу, а третю ділили ще раз на дві половини, кожна з них утворювала окремих загін, а саме: лівий та правий. Розподілені таким чином, вони вступали до краю [1, с. 157].

Основний склад поволі, але безупинно, пересувався разом зі загонами та вдень, і вночі, даючи війську на харчування не більше ніж годину доки не доходили до потрібного їм місця, але при цьому вони не завдавали жодної шкоди. Але коли вони поверталися назад, то основний склад продовжував рухатися в одному й тому самому темпі, а загони за наказом воєначальника віддалялися і скакали кожен у свій бік на 44-66 км від війська, але так, що половина вперед, а інша половина вбік. Також слід додати, що кожний загін міг мати від 8 до 12 тис. осіб і підрозділятися знову на 10-12 загонів по 500-600 татар у кожному [1, с. 158].

Вони оточували села, виставляючи по чотири сторожові пости довкола і підтримуючи великі вогнища впродовж усієї ночі, побоюючись, щоб котрийсь із селян не втік. Потім грабували, палили і вбивали усіх тих, хто чинив їм опір, а тих, хто здався, забирали з собою, і не тільки чоловіків і жінок з немовлятами, але також і худобу, як, наприклад, коней, волів, корів, баранів, кіз та ін. Щодо свиней, то увечері їх всіх зганяли, замикали в будівлі, а потім з чотирьох кутків підпалювали у зв'язку з відразою, яку почували до цих тварин.

Окремі загони, не маючи наказу віддалятися від війська більше, ніж на 50-66 км, поверталися зі своєю здобиччю до основного складу, який легко могли знайти, бо вони залишали за собою помітний слід, оскільки там скакали понад 500 коней в ряд, що їм лишалося тільки йти по сліду. Через 4-5 годин вони приєднувалися до основного складу війська. Після їх прибуття відразу віддалялися два інші загони такої ж чисельності, як і перші, одні праворуч, а інші ліворуч, рушали чинити такий же самий грабунок, що й попередні, після чого, як і раніше, поверталися, а тоді знову від'єднувалися від війська два нових загони, аби зробити таке ж спустошення, що й перші [1, с. 158-159].

Ось так по черзі вони здійснювали свої набіги, в той час як основний склад ніколи не зменшувався і постійно охоплював дві третини всього війська, яке рухалось лише кроком, щоб бути завжди у формі та наготові.

Татари ніколи не поверталися тією дорогою, якою йшли, а робили щось на зразок кола, щоб уникати війська, оскільки вели виключно оборонні бої, та й то лише тоді, коли на них добре натиснули. Навіть, коли вони переконались, що їх десятеро проти одного, вони не наважувались напасти першими, оскільки приходили у Волинь зовсім не для того, щоб битися, а для того, щоб зненацька пограбувати і захопити здобич. Якщо ж військо їх зустрічало, то вони програвали і швидко відступали. Нарешті, перебігши і пограбувавши край, вони закінчували свій набіг і поверталися у Дике Поле на відстань приблизно 166-222 км від кордону. Коли відчували себе у безпеці, вони робили тривалу зупинку. Якщо в сутичці з військом було безпораддя, то від часу зупинки приводили себе в порядок [1, с. 159].

Під час перепочинку, який міг тривати тиждень, вони збирали усю здобич, яка складалася з бранців та худоби, і ділили її між собою. Ця картина могла зворушити найбільш нелюдські серця, їхня брутальність підштовхувала їх до мерзенних вчинків, як наприклад: знеславлення дівчат, гвалтування жінок на очах їхніх батьків і чоловіків, навіть обрізання дітей перед батьками, аби повернути їх до Магомета.

Влітку все ускладнювалось тим, що йти на Україну можливо було тільки відомими шляхами. Це були шляхи, де можна було уникнути переправи через річки та інші перешкоди. Такий шлях вдень визначався по орієнтирах, а вночі по зірках. Йшов він по водорозділу річок та їх протоків. Шляхів було чотири: Чорний, Кучманський, Молдавський (Покутський) та Муравський [3, с. 164].

Найбільш втоптаний копитами татарських коней і найбільш відомий в народній творчості – це Чорний шлях. Його назва, можливо, виникла від Чорного моря і нещастя, які він приносив народу. Починався він від Перекопу (в Криму), перетинав Дніпро біля теперішньої Каховки (тут була велика Таванська татарська переправа) і йшов уздовж річки Інгульця до її верхів'я, де був Чорний ліс. Далі повертав на північний захід у напрямку Вінниці і Луцька. На цій ділянці мав декілька розгалужень: на північ та захід України [3, с. 164–165].

Кучманський шлях виходив з Чорного шляху, відгалужувався від нього у верхів'ї Інгулу і йшов спочатку на південь, а потім між верхів'ями Чорного Ташлика та Мертвих вод повертав на захід, перетинав Південний Буг. Далі йшов на Бар і Львів [3, с. 165].

Молдавський, або Покутський шлях брав свій початок з кочівлі Буржацької (Білгородської) орди, яка розташовувалася між гирлом Дунаю і Дністра, і йшов по водорозділу, вгору між притоками річок Дністер і Прут, проходив по землях Молдавії, Покуття та Прикарпаття і доходив до Вісли, мав відгалуження на Львів [3, с. 165].

Муравський шлях виходив з Перекопу, повертав на північний схід і йшов по водорозділу приток Дніпра і Дону до Курська і далі до Брянська. Мав декілька розгалужень в східному та західному напрямках. З цього шляху татари нападали на Лівобережну Україну, а також і на Правобережну, долаючи Дніпро через так звані татарські переправи: перший між порогами Будило та Лишнім; другий біля Кічкасу, вище острова Хортиця [3, с. 165].

Їх було не більше 10-20 тис., бо якби було більше, їх могли б надто швидко виявити. Коли від кордону залишалось близько 111-167 км, то вони ділили свою армію на 10-12 загонів, у кожному з яких могли бути по тисячі коней. Половина війська з 5-6 загонів вирушала праворуч на відстані 5-8 км загін від загону; теж саме робила друга половина загонів, що трималася ліворуч на такій самій відстані, утворюючи, в цілому, передню лінію, розтягнуту на 55-66 км [1, с. 159].

Попереду, на відстані понад 10 км, просувався сторожовий загін, щоб захопити «язика» і краще зорієнтуватися, куди йти. Вони йшли навкіс, тісно тримаючись один одного, з тим, щоб у призначений день зустрітися на домовленому місці за 11 або 16 км від кордону так, як у центрі сходилися різні радіуси. Причиною того, що вони йшли окремими розділеними загонами, є страх, аби їх не побачили. Не розпізнавши, скільки насправді є татар, могли повідомити лише про той загін, який побачили. Бо козаки, коли здалеку помічали татар, негайно повідомляли про них [1, с. 160].

Не слід забувати, що у татар була своя хитрість, щоб зненацька напасти на козаків. Вони ховалися в степах, щоб лишатися непоміченими. Потрібно знати, що ця місцевість вкрита травою до двох стіп висоти, так що вони не могли переміщатися, не потопавши трави й не лишивши за собою стежки або сліду, завдяки чому відомо, скільки їх могло бути та в якій бік йшли. Остерігаючись сильного переслідування, вони вигадали спосіб і на це, а саме: з групи по 400 осіб вони утворювали чотири промені своїми загонами, у кожному з яких могло бути до 100 коней. Один прямував на північ, інший – на південь, а ще два інші – на захід і схід. Усі ці чотири невеликі загони йшли кожен у свій бік на протязі десь із 8 км, а там маленький загін зі 100 осіб ділився на три, які вже нараховували приблизно по 33 особи і рухалися так само, як і попередні, якщо не натрапляли на річку. Через 2 км вони знову розділялися на три частини й рухалися далі доти, доки їх не стане знову по 10-12. Усе відбувалося менш, ніж за якихось півтори години, і на повній швидкості [1, с. 161].

Кожен малий загін добирався на зустріч іншою дорогою, в одних дорога до місця зустрічі коротка, у других – дуже довга через те, що доводилося робити багато обходів і поворотів. Слідів вони не залишали зовсім, бо трава, потоптана 11 кіньми, за день-два підіймалася. Прибувши на місце, вони декілька днів проводили у цій схованці, а потім виїжджали, звідти вже усім військом, прямували до якогось прикордонного села, зненацька захоплювали його, грабували та відразу утікали, як вже було описано раніше [1, с. 161–162].

Татари придумали цей хитрий спосіб переховування у степах, щоб краще обманювати тих, хто їх завзято переслідував, знаючи, що їх не більше 500-600. Отже, 10 або 12 сотень козаків сідали на коней і рушали у погоню, шукаючи сліди. Знайшовши їх, йшли по сліду аж до кола, там губилися, не знаючи, де шукати далі, бо сліди розбігалися на всі боки. Таким чином, змушені були повертатися до своїх домівок і признаватися, що нічого не вистежили [1, с. 162–163].

Таким чином, тактика татар була продуманою, що звісно допомагало їм брати у полон невільників та чинити свої набіги зненацька. Їхня тактика давала змогу терпіти менше втрат від військ, які могли чинити супротив. Це давало змогу грабувати значно більше, ніж коли їх могли помітити та попередити села, на які ті бажали вчинити набіг.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Київ, 1990. 323 с.
2. Стороженко І. Кримське ханство кінця XV – середини XVII ст. як складова частина Великого Кордону України. *Київська старовина*. 2006. № 5. С. 3–12.
3. Стороженко І., Плохій С., Мицик Ю. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. Дніпро, 1990. 308 с.

Колощук Юлія,

науковий керівник – Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 930.1(477)«16»

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ВОЛОДІНЬ КНЯЗІВ ЗАСЛАВСЬКИХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано основні наукові праці, присвячені вивченню волинських маєтностей князів Заславських у першій XVII ст. Показано ключові аспекти, на які звертали увагу історики під час дослідження вказаної проблеми.

Ключові слова: князі Заславські, історіографія, урбанізаційний процес, Заславщина, описово-статистичні документи, шляхта.

The article represents the main scientific works devoted to the study of the Volyn estates of the Princes of Zaslavsky in the second half of the XVII century. The main aspects that historians have paid attention when investigating this problem are shown.

Key words: the Zaslavski family, historiography, the urbanization process, Zaslav region, descriptive and statistical documents, the nobles.

Важливим показником комплексного та повноцінного дослідження певного питання є всебічне вивчення комплексу напрацювань фахових істориків, їх наукових праць, присвячених досліджуваній проблематиці. Порівняно з іншими волинськими латифундіями першої половини XVII ст. для Заславщини характерне достатньо добре забезпечення джерелами описово-статистичного характеру. Якою мірою ці документи відображають реальний стан речей, і чи вони пов'язані з особливостями організації цієї однієї з найбільших латифундій Волині можна лише здогадуватися. Інвентарі Заславщини склалися у 1610, 1612, 1613, 1617 (?), 1622, 1631, 1635, 1636, 1637, 1642, 1643, 1644, 1647 рр. [1, с. 213–266]. Ґрунтовна джерелознавча характеристика різних категорій джерел описово-статистичного характеру XVI–XVII ст. в українській історіографії відсутня, але під певним тематичним кутом зору міститься у працях: В.Б. Атаманенка, О.І. Барановича, О.І. Ворончук, М.П. Ковальського, М.Г. Крикуна. Для дослідників володінь Заславських досить сприятливим є достатня наявність джерел та матеріалів, які можна використовувати для вивчення цього питання. Крім того, історія Заславщини знайшла відображення в матеріалах низки конференцій, адже вивчення невисвітлених сторінок Заславщини стає все більше привабливою для науковців [10; 11; 13]:

- Велика Волинь: минуле й сучасне. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. 672 с.
- Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2004. Т. 2-3. 268 с.
- Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Острог, 2003. 272 с.

та відбиття в наукових опрацюваннях окремих джерелознавчих аспектів проблеми [6; 7; 8]:

- Берковський В.Г. Інвентарні описи міст і сіл північної Хмельниччини періоду XVII–XVIII ст. в складі архіву князів Сангушків. *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський*, 2004. С. 390–398.

- Берковський В.Г. Інвентарні описи Старого Заслава, Славути та Шепетівки першої половини XVII ст. в збірці Архіву князів Сангушків в Кракові. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин*, 2004. С. 21–24.

- Берковський В.Г. Інвентарний опис міста Шепетівки 1643 року – важливе джерело з історії рідного краю. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сучасності»*. Шепетівка, 2015. С. 281–296.

Наразі в науковому доробку вчених також наявні спроби археографічного освоєння джерел з історії міст Заславщини (Славути, Шепетівка) та сусідніх маєткових комплексів (володінь кн. Я. Острозького) [4; 5; 14]:

• Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела з початкової історії міста Шепетівки. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сучасності»*. Шепетівка, 2015. С. 270–280.

• Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. 155 с.

• Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. Острог, 2009. 269 с.

Метою статті є спроба проаналізувати, узагальнити та висвітлити специфіку праць та матеріалів ключових істориків-дослідників Заславщини, маєтностей родини Заславських у Південно-Східній Волині у першій половині XVII ст.

Серед досліджень з даної проблематики інформативною є праця Валентина Жаронкіна «Ординатська спадщина князів Заславських». Автор акцентує увагу на збільшенні впливовості Заславських, а отже і земельних володінь, які почали належати магнатам. Відомо, що на першу половину XVII ст. припадає пік найбільшого розвитку могутності та майнового потенціалу князів Заславських. Такий стрімкий розквіт князівської родини був пов'язаний з низкою соціально-економічних змін, зокрема розвитку рівня аграризації та ремесла і торгівлі в міських поселеннях, фільваркового господарства, товарно-грошових відносин та активізації урбанізаційних процесів [12, с. 39]

Також Жаронкін стверджує, що саме у XVII столітті кожен представник родини Заславських обов'язково отримував сенаторський уряд (а інколи й два одночасно) як тільки досягав повноліття. Такі кар'єрні підвищення стали можливими завдяки вигідному шлюбі Олександра Заславського з донькою Януша Острозького Евфрузиною у 1603 році [12, с. 40]. В центрі уваги автора – Острозька ординація, адже саме її отримання забезпечило зростання могутності князям Заславським. У складі ординації було 600 сіл та 24 міста, зокрема сюди входили такі міста: Острог (півміста), Дубно, Межиріч, Литовиж, Локачі, Деражня, Козьмин, Сульжин, Костянтинів, Пиків, Миропіль, Кульчин, Навіз, Вільськ, Чуднів, Янушпіль, Краснопіль, Кам'янка, П'ятка, Птиче, Степань, Бережниця, Базалія, Красилів. Сам механізм передачі ординатського маєтку, закладений Янушем Острозьким, зберігав землі всередині княжого дому Заславських і, відповідно, мав забезпечити стабільність та міцність позицій фамілії протягом тривалого часу [12, с. 41].

Заслуговує на увагу монографія І. Ворончук «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники» [9]. На основі вивчення значного комплексу документальних і нарративних джерел, авторка розглянула широкий спектр проблем соціальної історії ранньомодерного часу. Цінними є відомості про чисельність та структуру різних верств населення Волині, зокрема і про родину Заславських.

І. Ворончук подає інформацію про чисельність магнатського двору Заславського: «Пересічна чисельність магнатського двору зі слугами та челяддю залежно від заможності господаря-патрона становила понад 100 осіб, як на дворі князя Домініка Заславського в 1636 р., близько 50 – на дворах менш заможних господарів. За попередніми підрахунками, двір князя Василя-Костянтина Острозького обслуговували щонайменше 50 осіб. Так само великим, як свідчать документальні матеріали, був і двір князя Олександра Заславського» [9, с. 198].

Також авторка монографії подає відомості про інвентар Заславської волості 1625 р., з якого можна дізнатися про внутрішню організацію селянських домогосподарств, їх типологію та структуру: «Наприклад, інвентар Заславської волості 1625 р. містить перелік чоловічої частини дворищних, півдворищних і чвертьдворищних селянських домогосподарств і подає число загородників, підсусідків та коморників 53 сіл, загалом охоплюючи 1278 селянських родин, із них – 396 родин підсусідків та коморників. За інвентарем Заславської волості 1625 р., який охоплює 53 поселення, на 853 тяглі господарства налічувалося 358 підсусідків та 38 коморників. Таким чином, на 2,1 домогосподарства додатково припадав підсусідок чи коморник» [9, с. 216–217].

Дослідниця наводить цінні статистичні дані, з яких можна приблизно обрахувати кількість осіб у родині та відповідно зробити висновок про кількість населення у селах Заславської волості: «За інвентарем Заславської волості 1625 р., у 53 селах налічувалося 853 родини-домогосподарства, де мешкало 1272 дорослих синів, тобто 1,49 на родину. Додавши таку

саму кількість дорослих дочок, матимемо 2,98, або близько трьох дорослих дітей на родину, а доповнивши це число батьками та недорослими дітьми, отримаємо семеро осіб на пересічну родину» [9, с. 246].

Крім того, у монографії подано багато відомостей про напади та спустошення татар, які вони чинили на володіннях Заславських. Відомо, що там демографічна ситуація ускладнювалася тим, що напади на одну й ту саму місцевість відбувалися майже щорічно: «Територія володінь князя Олександра Заславського, спустошена татарами в 1617 р., була значно більшою, про що свідчать його листи, написані в березні до різних осіб, у яких він скаржить на велике спустошення «ogniem i mieczem» маєтностей та виведення з них підданих «w niewolą rogańską». Із 29 сіл Заславської волості в ясир потрапило 424 особи, у тому числі понад 180 челядників» [9, с. 407].

Серед дослідників маєтностей Заславських на Волині варто виділити праці В. Атаманенка. Вартими уваги є статті історика («Міста Заславщини на початку XVII ст.», «Описово-статистичні джерела з початкової історії міст Південно-Східної Волині першої половини XVII ст.», «Описово-статистичні джерела з початкової історії міста Шепетівки») [2; 3; 4], у яких висвітлено відомості про розвиток, структуру та специфіку міст Заславщини першої пол. XVII ст. У своїх дослідженнях В. Атаманенко використав достатньо широкий комплекс джерел описово-статистичного характеру, особливо важливими з яких є поборові реєстри 70–80-х рр. та інвентар 1579 р. У статті «Міста Заславщини на початку XVII ст.» автор стверджує, що на кінець XVI ст. показники загосподарення та залюднення для Заславської волості були досить низькими. Це пояснюється не тільки повільним економічним розвитком, а й спустошливими нападами татар на Південно-Східну Волинь. Проте, за словами дослідника «для першої половини XVII ст. міста Заславщини описано вкрай нерівномірно. Так, найкраще представлені головні центри – Старий та Новий Заслави, а описи Красного Корця практично не збереглися» [2, с. 31–35].

Загалом, регулярність у проведенні описів Заславщини, яка складалася із Заславської, Новозаславської, Білогородської, Краснокорецької волостей і ряду окремих ключів – Вербівського, Волківського, Дяківського, Зубівського, Минківського, Судилківського, Шепетівського (1579, 1612, 1613, 1617, 1622, 1631, 1635, 1636, 1637, 1642, 1643, 1645, 1646, 1649 рр.) дає змогу з'ясувати зміни, що відбуваються із соціальною структурою регіону, простежити його розміри, перенести отриману інформацію на інші волості й отримати цілісну та повну картину стану тогочасного розвитку Волині.

Також історик доводить, що князі Заславські відіграли важливу роль в урбаністичному процесі, саме завдяки їх зусиллям родове гніздо магнатів перетворилося на кінець першої половини XVII ст. у володіння з найбільшою кількістю міських поселень на Волині. Крім того, у статті автор пояснює специфіку заснування міста, надання пільг, магдебурзького права тощо. Стосовно професійної зайнятості жителів Старого Заслава, то займалися переважно шинкуванням (займалася 41 особа, що становило біля 13 % міщан) [2, с. 34].

Загалом у торгівлі та ремеслі була залучена майже половина (44 %) старозаславських міщан. Водночас, у місті зосереджувалася значна кількість служилого населення. Серед них – гуменник, ключник, сурмачик, які володіли волочними наділами землі, а також возниця, садівничий, дворник, воловник, лебідник, воротний, 2 пастухів та 28 гайдуків, які разом становили майже 13 % мешканців міста [2, с. 35].

У першій половині XVII ст. на Заславщині заснуються нові міста, які за невеликий проміжок часу стають досить значними населеними пунктами. Зокрема Славути (435 будинків), Шепетівка (316 будинків), Ташків (290 будинків) [2, с. 152].

Загалом автор проаналізував та опрацював джерела, що стосуються урбанізаційного процесу, залюднення та загосподарення територій на Заславщині. Важливо відзначити, що завдяки інвентарям Заславської волості стало можливим вивчати соціально-економічні, аграрні та демографічні особливості міст та певних регіонів Волині.

Частково торкалася історії Заславщини та князів Заславських і київська історикиня Наталя Яковенко. У своїй монографії «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна» [15], дослідниця звернулася до проблематики формування та діяльності шляхти на українських теренах за часів їх входження до ВКЛ та РП, та аж до на-

ціонально-визвольної війни Б. Хмельницького.

У монографії авторка підтверджує твердження про те, що розквіт родини Заславських припав на XVII ст. Підтвердити цю думку можуть цифри, які промовисто свідчать про стрімкий злет князів Заславських, зокрема у 1529 році серед володінь роду нараховувалося орієнтовно до 700 дворів, а століттям пізніше – майже 33 тисячі [15, с. 99].

Крім того, Н. Яковенко висвітила питання Острозького майорату (ординації), саме який з руки Януша Острозького перейшов до Заславських, таким чином значно зміцнивши та збагативши цю родину. Ординація, за словами дослідниці, стала тим «фінансовим підґрунтям, яке забезпечило Заславським першість серед інших магнатів Речі Посполитої» [15, с. 112].

У своїй монографії Н. Яковенко аналізує та висвітлює витoki і структуру української знаті, її ключові персоналії, чисельний склад, а також правовий та майновий статус шляхти, включно з князями Заславськими.

Важливу інформацію про родину князів Заславських надає 4-томна «Korona polska przy złotej wolności starożytnemi wszystkimi katedrami, prowincjami i rycerstwami klejnotami [...] ozdobiona [...] (1728–1743)», видана під авторством відомого польського генеолога, лексикографа та теолога Каспера Несецького. У праці подано біографії представників роду Заславських: Юрія Заславського, Януша Заславського, а також Владислава Домініка Заславського [16, с. 689].

Дослідження дає підстави зробити такі висновки. Історіографія теми володінь князів Заславських у Південно-Східній Волині у першій половині XVII ст. представлена науковим доробком різних істориків-вчених. Зокрема, серед них: В. Атаманенко, В. Берковський, І. Ворончук, В. Жаронкін, Н. Яковенко. При вивченні даного питання вищезазначені дослідники звертали увагу на демографічні, соціально-культурні, економічні, історико-політичні, урбанізаційно-аграрні особливості Заславщини та Південно-Східної Волині в цілому. Варто зазначити, що досить важливим аспектом із вивчення цієї проблематики є опрацювання статистично-описових джерел, які представлені у достатній кількості. Проте, на жаль, для першої половини XVII ст. міста Заславщини описано нерівномірно, а відомості про деякі з них є не достатньо повними та вичерпними. Крім того, майже немає комплексних, докладних, цілісних праць присвячених цій темі, що дає можливість зробити висновок про перспективність подальшого дослідження історії володінь князів Заславських у Південно-Східній Волині в першій половині XVII ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Атаманенко В.Б. Волинські маєтності Острозьких: склад та структура. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2008. Вип. 13. С. 266–315.
2. Атаманенко В.Б. Описово-статистичні джерела з історії міст Заславщини початку XVII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичні науки»*. Острог, 2015. Вип. 24. С. 148–152.
3. Атаманенко В.Б. Міста Заславщини на початку XVII століття. *Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур*. Ізяслав; Острог, 2006.
4. Атаманенко В.Б. Описово-статистичні джерела з початкової історії міста Шепетівки. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сучасності»*. Шепетівка, 2015. С. 270–280.
5. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. 155 с.
6. Берковський В.Г. Інвентарні описи міст і сіл північної Хмельниччини періоду XVII–XVIII ст. в складі архіву князів Сангушків. *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 390–398.
7. Берковський В.Г. Інвентарні описи Старого Заслава, Славути та Шепетівки першої половини XVII ст. в збірці Архіву князів Сангушків в Кракові. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Нетішин, 2004. С. 21–24.
8. Берковський В.Г. Інвентарний опис міста Шепетівки 1643 року – важливе джерело з історії рідного краю. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сучасності»*. Шепетівка, 2015. С. 281–296.
9. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
10. Велика Волинь: минуле й сучасне. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. 672 с.
11. Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2004. Т. 2-3. 268 с.

12. Жаронкін В. Ординатська спадщина князів Заславських. *Науковий збірник «Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур»: Матеріали наукової конференції 21-22 грудня 2006 р.* Ізяслав; Острого, 2006. С. 39–41.

13. *Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур.* Острого, 2003. 272 с.

14. Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. Острого, 2009. 269 с.

15. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ: Наук. думка, 1993. 416 с.

16. Niesiecki K. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona... Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1743. T. 4. 820 s.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ. УКРАЇНА І СВІТ**

*збірник матеріалів ІХ Регіональної конференції
для студентів та аспірантів, присвяченої 120-річчю
від дня народження Олександра Оглоблина
(м. Острого, 19 листопада 2019 року)*

Випуск ІХ

Контакти:

Наукове товариство студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина
факультету міжнародних відносин
Національного університету «Острозька академія»
Адреса: 35800 вул. Семінарська, 2, м. Острого, Рівненська обл.,
e-mail: ohloblyn@oa.edu.ua

Головний редактор Назар Мартинюк
Відповідальний секретар Тетяна Ющук
Відповідальний за випуск Назарій Закотюк
Комп'ютерна верстка Наталії Крушинської
Художнє оформлення обкладинки Катерини Олексійчук

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 5,58. Наклад 50 прим. Зам. № 71–19.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Cambria».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острого, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено: ФОП видавець Свинарчук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: 35800@ukr.net